Popely ještě žhavé .....

I.

VÁLKA A NUKLEÁRNÍ MÍR

..... Karel Durman

Popely ještě žhavé
Velká politika 1938–1991
Díl I. Světová válka a nukleární mír

Karel Durman

———

Recenze:
doc. PhDr. Jan Měchýř

Redakce Marie Bernardová
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Karel Durman, 2004

ISBN 80-246-0697-6
ISBN 978-80-246-2359-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

http://www.cupress.cuni.cz

DÍL I.

Světová válka a nukleární mír
1938–1964

Věnuji Jirkovi, Zdeničce, Helence a jejich rodinám

ÚVOD

V roce 2000 napsal západní autor studii o české „ztrátě paměti“ po revoluci 1989, v níž došel k závěru, že zatímco Západ reviduje svůj pohled na studenou válku, Češi prostě odhodili komunistické mýty, ale převzali nejdogmatičtější západní interpretace.[1]

Moje pozornost je výlučně soustředěna na mezinárodní diskusi. Domnívám se jen, že vinou čtyřicetileté izolace i pod dojmem bezprostřední zkušenosti se v české politické debatě náležitě nepromítla některá základní „poučení“, a to zejména v pohledu na vítěznou supervelmoc.[2] Málem automatické přitakávání velkým washingtonským rozhodnutím načas devalvovalo základní fakt, že v destabilizovaném světě byly Spojené státy od druhé světové války – přes nespočet sporných či přímo chybných dílčích řešení a i nesporné systémové vady – hlavní a možná jedinou reálnou oporou demokracie a mezinárodní stability. Avšak fakt sám považuji za nepochybný, a odtud se i můj pohled a koncepce práce, kterou nyní čtenáři předkládám, od západního kritika „české ztráty paměti“ zásadně liší.

Pojetí „ve Washingtonu měli vždy pravdu a jednali správně“ bylo pouze přechodným jevem, který navíc českou historiografii soudobých dějin významněji neovlivnil. Kdežto západní konjunkturalismus „postupné revize pohledu na studenou válku“, revize „zastaralých“ hodnot a hodnocení, často znamenal sounáležitost k trendu, který je návratem k maoistickému heslu „Nenávidět Ameriku“ *(Hate America)*. Zůstaneme-li jen u historiografie, tam často nejde o normální proces – ověřovat na základě nových skutečností dřívější představy a docházet k novým závěrům – jako spíše o roubování „politicky korektních“ pohledů navzdory faktům, se zjevnými ideologickými, materiálními a skupinovými cíli.

Americkou specifiku dobře vyjádřil David Horowitz, syn kdysi známého historika, pobouřený nad tím, že levicoví učitelé vedou studenty, aby se „styděli za svou zemi a její historii“:

Můj otec byl komunistickým učitelem ve 30. a 40. letech a byl za McCarthyho éry nespravedlivě propuštěn... Ale nikdy nezneužil danou mu důvěru v učebně, nevnášel do výuky své osobní politické názory. I když patřil ke spiklenecké straně, která přijímala příkazy od

---

[1] Martin D. Brown, *Memory and Forgetting. Historical amnesia and post-Cold War attitudes in the Czech Republic; Central European Review,* ce-review.org/ebookstore/ 2002.

[2] Sem počítám:
(a) Varování Johna Kennedyho, které pronesl v nástupním prezidentském poselství v roce 1961 – „Musíme přijmout fakt, že Spojené státy nejsou ani všemocné, ani vševědoucí, že nemohou napravit každé zlo a zvrátit každou nepříjemnou situaci, a že proto ani nemůže existovat americké řešení pro každý světový problém.“ (T. Sorensen, *Kennedy,* London 1965, str. 511.)
(b) Fakt, který zdůraznil nejvýznamnější z izraelských diplomatů, Abba Eban, když shrnul svou padesátiletou zkušenost z velké mezinárodní scény: „Všechny státy určují svou politiku ve světle vlastního zájmu a vysvětlují ji v pojmech sebeobětující altruistické morálky.“ (A. Eban, *Personal Witness,* London 1993, str.113.)
(c) A zvláště okolnost, že z řady historických i geopolitických důvodů určoval americkou politiku až na nepatrné výchylky vztah k SSSR; to, co se nazývalo „východní Evropou“, bylo pro ni politicko-strategickou periferií se všemi důsledky.

zahraniční mocnosti, bylo by pro něj absolutně nemyslitelné, aby napadal Ameriku... tak, jak to již zcela automaticky dělají dnešní levičáci.[3]

Možná že si Horowitz generaci svého otce idealizuje. Soubory dokumentů známých pod kódem *Venona*[4] ukazují nade vši pochybnost, že hlavní slovo mezi nimi měli manipulátoři, kteří viděli svou skutečnou vlast v Sovětském svazu a podle toho i jednali. Ale dnešní stav postihuje správně. Lze mávnout rukou nad komunistickými nostalgiky, kteří v USA organizují tábory pro své pionýry a píší i historické apologetiky „života a díla Josefa Stalina".[5] Je mnohem závažnější, že tradičně pojatý marxismus tvoří jen okrajovou, poměrně umírněnou odnož v širokém proudu extremismu.[6]

Extremisté se pevně zabydleli v jimi dříve opovrhovaných „strukturách" a realita překonala i to, co kdysi učil Lenin – „buržoazie nám i dodá oprátku, na které ji oběsíme". „Buržoazie" dokonce platí, a skvěle platí, i garnituru popravčích a jejich pomocníků[7]; a ti i mohou prosazovat svou vůli vůči přizpůsobivým politikům.

Nejde samozřejmě o nový jev, jen o další článek v řetězu civilizační krize, s rysy, které nám pronikaví duchové popsali již dávno, aniž jsme jim dokázali plně porozumět. Na mysli tu znovu tanou Dostojevského *Běsi* či varování Josepha Conrada – „žijeme ve zlých časech, časech monstrózních chimér, ďábelských snů a zločinných bláznovství".[8]

Ve 30. letech, otřesena úspěchy, kterých dosáhli nacisté využitím státního aparátu, rozhlasu a filmu, přijala většina levicových emigrantů tzv. frankfurtské školy (Theodor W. Adorno aj.) pesimistický názor o budoucnosti manipulované společnosti a „masové kultury". Po porážce nacismu tento názor jen poopravila: bude to kapitalismus – především americký – který zvláště „hollywoodskou nákazou" udrží člověka ve svém područí (Herbert Marcuse).

Od amerických pohrom počínaje 60. léty (Vietnam, „vzpoura mladých", „vzpoura bezprávných") nastal obrat k ofenzivnímu „historickému optimismu" tzv. nové levice, inspirované hlavně Mao Ce-tungem a Ernestem „Che" Guevarou. V pohledu na západní Evropu je výstižnou ilustrací případ zmíněného marxisty Adorna, tehdy již profesora na univerzitě ve Freiburgu, kterého studenti-*ultras* vyhnali z posluchárny a za katedru si postavili mladíka podle svého vkusu.[9] Velkými *guru* se tehdy stali Jürgen Habermas a Hans Magnus Enzensberger.

---

[3] D. Horowitz, „The Anti-Americans Among Us", www.salon.com.

[4] Viz např. J. E. Haynes, *VENONA: decoding Soviet espionage in America,* Yale U. P. 1999; H. Klehr et al, *The Soviet World of American Communism,* Yale U. P. 1998; A. Weinstein – A. Vasiliev, *The Haunted Wood. Soviet espionage in America – the Stalin years,* New York 1999.

[5] Jako prototyp může posloužit kniha Roberta W. Thurstona, *Life and Terror in Stalin's Russia,* Yale U. P. 1996.

[6] Společné označení pro tento jev se teprve hledá – „jednoúčelový fanatismus", „levý fašismus", „rudohnědí" *(red-browns),* „hesperofobie" (nenávist k Západu) apod., pro oblast kultury namísto obvyklého „postmodernismu" se navrhuje přesnější název „perverzní modernismus". (Cf. např. J. Derbyshire, „Hesperophobia", *National Review Outline,* www.nationalreview.com; M. Bayles, „The Perverse in the Popular", *The Wilson Quarterly,* Summer 2001.)

[7] Nejdůležitější jev, „převzetí moci" v oblasti kultury, a zejména vyššího školství v USA počínaje 60. léty, podrobně vylíčil a analyzoval zvláště Roger Kimball. (Viz R. Kimball, *Tenured radicals: how politics has corrupted our higher education,* New York 1991; H. Kramer – R. Kimball /eds./, *The Betrayal of Liberalism,* Chicago 1999; R. Kimball, *Experiments against reality: the fate of culture in the postmodern age,* Chicago 2000; tentýž *The Long March,* San Francisco 2000.)

[8] J. Conrad, *Under Western Eyes,* London-Penguin Books 1980, str. 247.

[9] Cf. vzpomínky jiného profesora z Freiburgu a jednoho z vůdců západoněmecké sociální demokracie, Carlo Schmida *(Erinnerungen,* München 1980, str. 815.)

Dostanou-li se státní aparát a média do „správných rukou“, učili, budou schopny mobilizovat masy ve prospěch socialistické revoluce.

Realita – hrůzy Mao Ce-tungovy a Pol Potovy „revoluční praxe“, zklamání z celkového vývoje třetího světa, rozklad sovětského impéria atd. – otřásla u některých šablonami, tak či onak vystřízlivěli ze svého militantního antiamerikanismu (Enzensberger, Joschka Fischer). Extremismus však zatím nabyl spíše horších forem. Vyjádřeno slovy politologa Kennetha Minogue, „s tím, jak radikálové ztratili věrohodné utopie... stali se dvojnásobně divocí, netolerantní vůči společnosti, ve které žijí“.[10]

Na „malé scéně“, jakoby v odpověď na přehnaně optimistický „Konec historie“ Francise Fukuyamy, vzniklo hned několik nových komunistických manifestů. Z nich největší reklamy se dostalo knize „Empire“, kterou napsal terorista z italských Rudých brigád Antonio Negri za asistence Američana Michaela Hardta.[11]

Na „velké scéně“ se znovu prosazují hesla 30. let o nápravě všemožných, starých i čerstvějších křivd. Jejich propagandisté mají poněkud jiné tváře, pozměněné dekorace a pestřejší kompars, ale vyznačují se stejnými rysy, jak je vyjmenoval Umberto Eco – „arogancí ducha, vírou bez úsměvu, pravdou, která nikdy není vystavena pochybnostem“. Starají se, aby naše naděje v sílu historické paměti zůstaly jen iluzemi: „místo toho, aby integrovala, pamět je vykořeňována, odlučována od života, konjunkturálně zabalena a prodávána, lhostejno zda za peníze či za politický profit“.[12]

Státní tajemník Dean Acheson ve svých pamětech vylíčil schůzi svolanou v listopadu 1945 Národní radou americko-sovětského přátelství v aréně Madison Square Gardens, známé z rohovnických klání. Do ringu, který posloužil jako řečnická tribuna, kromě něho vstoupila tehdejší „pokroková esa“ – velvyslanec v Moskvě Joseph Davies, černošský zpěvák a později sovětský občan Paul Robeson – a „rudý děkan“ z Canterbury Hewlett Johnson. Acheson se snažil vyložit vztah vlády k novému uspořádání ve východní Evropě. Vláda „uznává a souhlasí“, řekl, že Moskva „chce mít na svých hranicích přátelské vlády a že je to životně důležité pro SSSR a světový mír... Ale zdá se nám stejně jasným, že bezpečnostní zájem musí respektovat také základní zájmy jiných národů a lidí... Myslíme si, že přizpůsobení se (sovětským) zájmům by nemělo dojít k bodu, kdy se přesvědčení a pevnost stávají vynucenými, kdy noční zaklepání na dveře vyvolá hrůzu...“[13]

„Pokrokoví“ reagovali na Achesonova slova bučením, hvízdotem a hrozivě zaťatými pěstmi. A tento přístup si s malými obměnami podrželi dodnes. Od 60. let jim vietnamský kon-

---

[10] Podobný názor zastává i politolog Michael Walzer, hlásící se k té části americké levice, „která cítí odpovědnost“. Konstatuje, že „mnohý levicový inteligent žije jako vnitřní cizinec, odmítá se ztotožnit se svými spoluobčany a považuje jakýkoliv náznak vlasteneckých citů za politicky nekorektní“.
(R. Conquest, „How Liberals Funked It“, *Hoover Digest,* 1999, čís. 3, www.hoover.stanford.edu;
M. Walzer, „Can There Be a Decent Left?“, *Dissent Magazine,* Spring 2002, www.dissentmagazine.org.)

[11] A. Negri – M. Hardt, *Empire,* Harvard U. P. 2001.
Negri byl kdysi za přímou účast v řadě politických vražd a únosů odsouzen k třicetiletému vězení. Fakticky žije ve svém luxusním římském bytě v „domácím vězení“, má naprostou svobodu pohybu a samozřejmé i styku s lidmi, do „domácího vězení“ se jen vrací přespat.

[12] U. Eco, *The Name of the Rose,* New York-Warner Books 1984, str. 501; R. S. Ebenshade, „Remembering to Forget“, *Representations,* 1995, čís. 49, str. 85.

[13] D. Acheson, *Present at the Creation: My Years at the State Department,* New York 1969, str. 130–131.

flikt a s ním spojená vnitropolitická krize v USA nabídly ideální pole, aby na jedné straně s dvojnásobnou vervou „odhalovali zločiny amerického imperialismu“ a na druhé trvali jak na legimitě útočných komunistických snah na mezinárodním poli, tak na obecné prospěšnosti revoluční léčby neduhů světa. Vydělávali samozřejmě i na tom, že respekt vůči sovětským bezpečnostním zájmům byl dávno tiše uznán západními politickými *establishmenty*.

Détente přinesla v západní historiografii svéráznou „obnovu progresivních kádrů“. Pro starou generaci sovětologů, pokud nebyli chráněni diplomatickým postem (Kennan, Bohlen), byl vstup do SSSR zapovězen. Zato mladou generaci „dětí *détente*“ tam přijímali se zářivými úsměvy a ta se za „srdečnost“ odměňovala, „přiváděla věci na pravou míru“, „revidovala zastaralé názory“, vědomě nebo nevědomě přejímala postoje sovětských hostitelů. Nejenže v jejím slovníku nenalezneme termín „totalitarismus“, protože nepříjemně připomíná příbuznost s nacismem; v kritice Západu, a zejména USA naopak – v rámci levicové „korupce jazyka“, o níž psal již Orwell – převzala sovětsko-komunistické pojmosloví a démonologii („reaganismus“, „thatcherismus“ atd.). „Nezpronevěřila se principům“ ani po pádu sovětského impéria.

Nesouhlasím s emocionálně podbarvenou výzvou sovětologa Martina Malii – hodit celou produkci revizionistů od Davida Irwinga na krajní pravici až po levičáky „na smetiště“. Řada revizionistů napsala práce trvalé hodnoty, nebo alespoň vybízející k zamyšlení. Nemohu však – kromě již zmíněného – ani souhlasit se dvěma jejich východisky:

(a) V pohledu na poválečný vývoj generace „dětí *détente*“ přijala výklad, který nazývám tenisovou teorií“. Podle něho totiž vypadaly jednotlivé fáze studené války jako svého druhu tenisové utkání, v němž první útočné podání měl vždy Západ, speciálně USA, a Sověty pak odpovídaly více či méně razantním *returnem*.[14]

(b) Na základě obecně známého – post-sovětský vývoj je poznamenán selháními jak západních, tak i nových elit „nástupnických států“ – odmítla uznat fakt historického bankrotu komunismu, došla ke kategorickému – „studenou válku nevyhrál nikdo“ a další debata je jen „směšným sporem“.[15]

Bylo vždy trpkým vědomím autorů historických syntéz, že není v jejich silách obsáhnout odbornou literaturu. Dnes tento fakt platí dvojnásobně. (Uvažme jen, že třeba o vývoji ve Francii let 1940–1944 bylo publikováno kolem 8000 knih a odborných článků.) V posledním desetiletí vznikly další stovky vědeckých pracovišť a časopisů; například washingtonský projekt dějin studené války *(Cold War International History Project),* na němž se významně podílejí autoři ze zemí bývalého komunistického impéria, je pro historika soudobých dějin nepostradatelný. Specifický přínos znamená vývoj elektronické revoluce v podobě *internetu*. Jsou obecně známy všechny jeho stinné stránky, zároveň však je důležitým nástrojem demokratizace („demonopolizace“) v informační oblasti. Řada univerzit, vědeckých pracovišť i předních novin zde publikuje autentické texty dokumentů, které někdy nalézáme v oficiálních edicích neúplné, a více – dokumenty dosud neznámé. A škála se rychle rozšiřuje

[14] Za reprezentativní interpretace tohoto druhu pokládám knihy M. E. Lefflera, *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration, and the Cold War* (Stanford U. P. I992) a M. Walkera, *The Cold War. A History* (New York 1993).

[15] Cf. např. „Real-Existing Revisionism?“, *Kritika,* 2001, čís. 4, str. 707–711; L. Viola, „The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union“, *The Russian Review,* sv. 61, 2002, str. 25–34.

i tím, jak jsou dokumenty odtajňovány. Všechny tyto skutečnosti určily i rámec předkládané práce.

(a) Předpokládám, že čtenář zná alespoň základní díla českých historiků a díla přeložená do češtiny. Zmiňuji se o nich jen výjimečně, a pokud docházím k obdobným závěrům, snažím se využít jiných pramenů.

(b) Nepokládám ani za účelné nadměrně využívat nových bohatých pramenů o komunismu a jeho souběžcích. Mým cílem nebylo psát obžalobu. Na druhé straně sice pomíjím tvorbu autorů-propagandistů, kteří si neověřují své teze novými prameny, ale přihlížím k pracím vůči západní politice třeba i přehnaně kritickým, ale využívajícím pramenů nebo přinášejícím důležitá osobní svědectví.

(c) Těžiště mé syntézy leží ve využití dokumentů, memoárů a monografií napsaných v posledních dvou desetiletích. Jinak se obracím hlavně k těm historikům, kteří (například jako žurnalisté či členové poradních štábů) byli „při tom". I odkazy jsem volil tak, aby dávaly čtenáři zároveň návod při výběru další četby.

Historik studené války John Lewis Gaddis nazval svou poslední knihu s vědomou dávkou ironie „Dnes již víme".[16] Samozřejmě, nevíme zdaleka všechno a v mnoha případech jsme stále odkázáni na svědectví a dohady, které se mohou ukázat jako jednostranné. Víme však, že realita i nový archivní výzkum popřely základní revizionistické teze; a onen „odpor a dovnitř obrácený vztek na Ameriku"[17] nejsou motivovány jen ideologií a materiálními výhodami či pobouřením nad počínáním postkomunistických elit, ale i skrytým vědomím, že historická pravda je jinde.

(1) Vývoj vyvrátil základní marxistické představy o kapitalistické ekonomice, víru v přednosti plánování a řízení sovětského typu. Přes všechny složitosti a inherentní vady kapitalismu splňuje předpoklad předsedy Federálního rezervního systému Alana Greenspana, že „moderní tržní síly, jsou-li spojeny se zdokonalováním systémů finanční regulace, strukturou zákonů a kulturou, která je příznivá jejich dodržování", jsou schopny zajistit až překvapující ekonomický růst.

(2) V USA ani iniciativa „nepoučitelné levice" ve státním aparátu, ve sdělovacích prostředcích, na vysokých školách a v kultuře, ani demografické změny nabývající málem charakteru stěhování národů nedokázaly zničit odolnost a integrační schopnosti společnosti. V první polovině 70. let se Spojené státy zdály být doslova na kolenou, kdežto SSSR ekonomicky i vojensky silnější než kdykoliv předtím; o deset let později již byl obraz dramaticky odlišný. Od Reaganova prezidentství musel tzv. socialistický tábor skutečně přenechat podání soupeři. A na první pohled dokonale stabilní režimy sovětského impéria se při prvním vážnějším pokusu o systémovou modernizaci zhroutily jako příslovečné domečky z karet.

(3) Třetí svět se vyvíjel jinak, než si to představovali nejen levicoví ideologové, ale i mnozí seriózní odborníci a lidé upřímně věřící v lepší postkoloniální budoucnost. „Dnes již víme," že například v Africe bylo během jedné generace vyvražděno vlastníma rukama více lidí, než to dokázali za dlouhá desetiletí bílí kolonialisté. Namísto prostých „třídních" kritérií i naivních představ se seriózní bádání obrátilo k analýzám, v nichž se klíčový význam přikládá civi-

[16] Cf. J . L. Gaddis, *We Know Now. Rethinking Cold War History,* Oxford U. P. 1998.
[17] Walzer, *op. cit.*

lizačním a historickým zvláštnostem a handicapům (roli kmenů a klanů, odlišnému typu autority, loajalit a animozit atd.).

Shrnuji. Vzhledem k přílivu dokumentů i studií založených na archivním výzkumu se detailní obraz vývoje jednotlivých zemí neustále mění. Předkládaná práce si proto může klást jen jediný cíl. Kromě základních faktů, hlavních souvislostí a složitostí vývoje položit zejména v částech věnovaných oblastem a údobím, kde „popely žhnou nejvíce", problémové otazníky a nabídnout odpovědi. A v tomto rámci i osvětlit, vyjádřeno parafrází slov amerického spisovatele, že barva historické pravdy není ani rudá, ani modrá, ani černá, ale je „vždycky šedivá";[18] a především, že zpravidla není „politicky korektní".

V Uppsale, 2. února 2002

[18] J. Patterson, *Jack and Jill*, London – Harper/Collins 1997, str. 41.

1. kapitola
SOUMRAK BOHŮ (1938–1942)

1. Tma o polednách

V březnu 1938, v Sloupovém sále Domu sovětů, kdysi Domu šlechty, se odbývalo třetí a poslední dějství „hrůzného divadla" moskevských procesů, o němž přední americký znalec ruské historie a sovětské politiky George Kennan napsal, že „marně hledá v análech moderní civilizace něco, co by se mu blížilo v míře cynismu a krutosti srdce".[1] Na lavici obžalovaných tentokráte zasedlo jednadvacet mužů – bývalí členové politbyra Nikolaj Bucharin a Alexej Rykov, oba označení za vůdce pravicového centra; šéf komisariátu vnitra *(NKVD)* Genrik Jagoda; náměstkové komisařů zahraničních věcí a zahraničního obchodu Rakovskij a Krestinskij, kdysi blízcí Stalinovu úhlavnímu nepříteli Lvu Trockému; propagandista Komunistické internacionály *(Kominterny)* a „mezi svými" známý sběratel protikomunistických vtipů Karel Radek atd. Sál byl naplněn každodenně se střídajícími, vybranými „představiteli dělníků, kolchozníků a pracující inteligence", ale místa se dostalo i cizím diplomatům a novinářům. Mnozí byli přesvědčeni, že přihlíží i sám velký režisér – Josif Stalin; bylo prý vidět, jak zpoza jednoho z dlouhých závěsů vycházejí obláčky kouře z dýmky.

Atmosféra procesů i jejich psychologické pozadí byly vylíčeny ve známém románu Arthura Koestlera „Tma o polednách" *(Darkness at Noon),* analyzovány v desítkách prací sovětologů. Zde se zastavíme u dvou pozorovatelů, amerického velvyslance Josepha Daviese a jeho podřízeného a tlumočníka, Charlese Bohlena, jejichž reakce je dobrou ilustrací postojů západního světa tehdy i potom.

Bohlen byl šokován enormní lží, kterou předváděli nejen žalobci v čele s prokurátorem Andrejem Vyšinským, ale ve svých doznáních i sami obvinění. Z dokumentů víme, že například Jagoda – o němž „okouzlená duše", francouzský spisovatel Romain Rolland, psal jako o člověku „senzitivním a intelektuálním"[2] – se dopustil těžkých zločinů. Ale prosté pravdy Stalinovi nestačily; snad cítil i potřebu vysmát se normálnímu lidskému rozumu. Jeden ze svědků líčil, jak Jagoda vylézal na židle a pohovky, aby napustil stěny pracovny jedovatou směsí, která měla otrávit jeho nástupce Nikolaje Ježova. Sám Jagoda vypovídal o odstranění Maxima Gorkého ve verzi „co nejpůsobivější pro lid": spisovatele, trpícího tuberkulózou, prý

[1] G. F. Kennan, „Communism in Russian History", *Foreign Affairs,* 1990, čís. 5, str. 172.

[2] Harold Laski, nejvýraznější postava britské akademické levice, o Vyšinském napsal, že „je to muž, jehož vášní je reforma soudnictví... a dělá to, co by dělal ideální ministr spravedlnosti, kdybychom vůbec takovou osobu ve Velké Británii měli". (R. Conquest, „How Liberals Funked It", *Hoover Digest,* 1993, čís. 3, www. hoover. stanford. edu/publications; podrobně viz A. Vaksberg, *Stalin's Procurator. The Life of Andrei Vyshinsky,* New York 1991.)

v kruté zimě jeho lidé opili a vystavili prudkému ohni, takže jedna část jeho těla byla přehřátá a druhá mrzla – s očekávaným efektem, že brzy poté zemřel...

Na rozdíl od otřeseného Bohlena – ten poté, co soudce generál *NKVD* Vasilij Ulrich vynesl 13. března u osmnácti obžalovaných standardní „má být zastřelen", nemohl po týdny spát – velvyslanec Davies nic takového necítil. Do úřadu se kvalifikoval štědrými dary do volebního fondu vládnoucí Demokratické strany, jeho znalost o Sovětském svazu se omezovala na to, co slyšel na oficiálních setkáních, a podle toho byl i od prvního okamžiku přesvědčen o vině obžalovaných. Jestliže v očích jeho vnímavějšího podřízeného byli Vyšinskij a Ulrich „sadistickými prasaty", Davies nepochyboval, že pronášejí „biblickou pravdu". „Ještě dnes se červenám, když si vzpomenu na některé z telegramů, které o procesu poslal Státnímu departmentu," napsal Bohlen ve svých pamětech. I v západních médiích však „Daviesovy pravdy" převládaly;[3] a kdyby se Bohlen tehdy náhodou odvážil své dojmy publikovat, znamenalo by to asi předčasný konec jeho diplomatické kariéry.

Kriticky uvažující lidé již tehdy poznali, že procesy jsou dílem Stalinovy machiavellistické kalkulace, v níž sleduje dva hlavní cíle: (1) zbavit se protivníků, „staré leninské gardy", většinou bolševiků-inteligentů, kteří prožili dlouhá léta mimo Rusko, uvažovali v termínech „světové revoluce" a byli do té či oné míry myšlenkově modelováni prostředím evropské krajní levice; (2) svázat své stoupence „poutem krve" a vyvolat ochromující hrůzu u všech ostatních. To je i dnes všeobecně uznávaná „sovětologická pravda", nelze však beze zbytku přijmout spekulace, které jsou s ní spojovány a které se především váží k atentátu na Kirova.

Mentalita totalitních elit: „případ Kirov"

Podle řady sovětologických prací na XVII. sjezdu strany („Všesvazové komunistické strany /bolševiků/" – *VKS /b/),* „sjezdu vítězů" (1934), v tajném hlasování o složení nového ústředního výboru (ÚV) příliš mnoho delegátů vyškrtlo z kandidátní listiny Stalinovo jméno a někteří i v zákulisí nabízeli leningradskému členu politbyra Sergeji Kirovovi, aby se stal generálním tajemníkem on. Načež ohrožený Stalin nechal svého soka zabít a proti všem potenciálním nepřátelům rozpoutal „velký teror". Není to konstrukce nepodložená, jak o tom svědčí osud většiny sjezdových delegátů; ale její úhelný kámen – Stalinova ruka v atentátu na Kirova (1. prosince 1934 ve Smolném paláci) – je zřejmě chybný. Ani šetření komisí ustavených z Chruščovovy iniciativy, ani pozdější průzkum archivů pro to nenalezly důkazy. Naopak, podle řady svědectví Stalin přijal Kirovův výsměch těm, kdož mu nabízeli úřad generálního tajemníka, za důkaz, že se na něj může v akcích proti konkurentům spolehnout. A proto také na atentát reagoval výbuchem zloby, od něhož se pak odvíjel řetěz čistek, procesů a poprav.

Zde se dotýkáme širší, stále diskutované otázky, zda Stalinovo jednání bylo určováno chladnokrevnou kalkulací či patologií. Kennan o Stalinově počínání napsal, že bylo příliš „bizarní, monstrózně destruktivní, postrádalo racionální vysvětlení", než aby je bylo možno vysvětlit jen normálním strachem, vlastním každému ustrašenému, žárlivému a podezíravému tyranovi.[4] Lze sotva pochybovat, že Stalin byl psychopatem v tom smyslu, jak vykládá moderní psychiatrie: „Potkáš-li ho na ulici, zdá se normální, dokonce šaramantní. Ale on v ulicích

[3] Ch. E. Bohlen, *Witness to History: 1929–1969,* New York 1973, str. 51.
[4] Kennan, „Communism in Russian History", str. 172.

slídí, parazit s chladnýma očima, sleduje svou obět skryt rouškou zdvořilosti. Pravidla a omezení, která dělí lidi od dravců, se ho netýkají... Křik jeho obětí jej v nejlepším případě zanechává chladným, v nejhorším je pro něj zdrojem potěšení."[5] Tento obraz přítomnost racionality a vysoké inteligence nevylučuje. A tak, i když si dovedeme představit, jaké emoce a podezření ve Stalinovi vyvolaly okolnosti kolem „sjezdu vítězů", budeme sledovat právě racionální podtext – jak „zdánlivě normální", „s chladnýma očima" přihlížel jednak k ruské mentalitě a tradici, jednak k „poučením" z nacistické „noci dlouhých nožů" (30. června 1934) a z lipského procesu (na podzim 1933) s údajnými žháři Říšského sněmu.[6]

Memoáry a dokumenty ukazují, že Stalinovo myšlení té doby mělo dvě dominanty.

(1) Silně vnímal „nadšení a ovace nadlidských rozměrů", kterých se mu dostávalo od jeho poddaných. Říkal: „Tento lid potřeboval cara, tedy někoho, ke komu může vzhlížet, pro něhož může žít a pracovat."[7] A roli dobrého, moudrého cara, který svému lidu rozumí, pečuje o něj, chrání ho před cizími, ale i před domácími krutými „bojary", hrál přesvědčivě. Uprostřed atmosféry procesů a blížící se války nechal pořádat festivaly a olympiády, otevírat parky kultury a oddechu, kde hráli i imitace „buržoazního" jazzu. Svou benevolenci se rozhodl prokázat i tím, že se zúčastnil nejoblíbenější masové zábavy, vypravil se na fotbalové derby Dynamo–Spartak. Funkcionáři nevěděli, zda nezmění náladu, a pro takový případ měl vedoucí mládežnické organizace *(Komsomolu)* Kosarev připraven bílý šátek, jehož mávnutí by dalo rozhodčímu signál zápas okamžitě ukončit. „Car" však svůj lid nezklamal, předstíral o hru zájem až do konce.

(2) Vůči stranickým „bojarům" však dával volně průchod své zvůli. Dobře věděl, že *homo sovieticus* mu bude tleskat stejně jako elita, která aplaudovala jeho přípitku na recepci k výročí Říjnové revoluce (7. listopadu 1937). Carové, řekl tehdy Stalin, „udělali mnoho špatného", ale vykonali i velké dílo – „vytvořili obrovský stát až po Kamčatku". Bolševici převzali toto dědictví „jednoho a nedělitelného" a musí je všemožně chránit. „Každý, kdo se pokusí (jakkoliv) narušit tuto jednotu socialistického státu... je zapřisáhlým nepřítelem... A my jej budeme likvidovat, i kdyby byl starým bolševikem, a celý jeho rod. Každého, kdo svými činy, ale i myšlenkami – ano, i myšlenkami – sáhne na jednotu... nemilosrdně zlikvidujeme. Za zničení všech nepřátel až do konce, jich samých i jejich rodu!"[8]

Obracíme-li se však k atentátu na Kirova, pak nikoliv jako k součásti Stalinova plánu „zničit všechny nepřátele do konce", ani proto, že jde – vyjádřeno názvem knihy Amy Knightové – o „největší kremelské tajemství". Nejvíce pravděpodobnou se totiž zdá banální, téměř apolitická verze, o níž se mezi obyvateli Leningradu volně mluvilo a v sovětských bezpečnostních službách se od samého počátku šeptalo: že atentátník Nikolajev nejednal ani tolik jako zklamaný

---

[5] J. Kellerman, *Over the Edge,* New York, Signet Books 1988, str. 113–114; podrobnou analýzu viz D. Rancour–Laferriere, *The Mind of Stalin: A Psychoanalytical Study,* Ann Arbor, Mich. 1988.

[6] V „noci dlouhých nožů", masakru homosexuálních prominentů úderných oddílů *(SA)* a zároveň opozičníků v nacistické straně *(NSDAP),* kteří se oddávali zábavě v bavorských lázních Bad Wiessee, dali Hitler a jeho věrní jasné signály straně a německé elitě, že nepřipustí nejednotu v hnutí a budou trestat projevy „buržoazního rozkladu". Zároveň tak svérázným způsobem napravovali dojem vyvolaný těžkou prestižní prohrou v Lipsku. V procesu, vedeném na bázi „buržoazní legality", byli hlavní obvinění, bulharští komunisté-emigranti v čele s Georgi Dimitrovem, osvobozeni pro nedostatek důkazů. (Podrobné viz H. Höhne, *Die Zeit der Illusionen,* Düsseldorf 1991.)

[7] E. Radzinsky, *Stalin,* London 1996, str. 322–323.

[8] G. Dimitrov, *Dnevnik (9 mart 1933 – 6 februari 1949),* Sofia 1997, str. 128–129.

bolševik, nýbrž spíše jako nešťastný, žárlivý manžel, jehož lotyšská žena Milda Drauleová byla možná milenkou, a v každém případě chráněnkyní zavražděného. „Kdyby Kirov neběhal za ženskými, mohl dnes být naživu," krčili rameny i straničtí funkcionáři v leningradských závodech.[9]

„Poučení z Kirovova případu" nalézáme tedy zcela jinde. Je vhodným východiskem k zamyšlení nad psychologií a reflexy prominentů v obou totalitních systémech, komunistickém i nacistickém, a odtud i k charakteristice jejich „velké lži" jako kombinace politického pragmatismu a fanatismu, pokrytectví a nestydatosti jejích praktiků.

Stalinistický i nacistický typ totalitarismu byly prodchnuty nenávistí vůči židovsko-křesťanské duchovní tradici. Udivuje nás, jak si byly nacistické a komunistické kádry podobny v touze „vykořenit náboženství"; jak málo se lišily řeči říšského vedoucího Martina Bormanna o neslučitelnosti nacionálního socialismu s křesťanstvím od marxistické propagandy „vědeckého ateismu". Přitom v kontrastu se stále panujícími představami lze po roce 1933 nejen Stalina, ale do jisté míry i Hitlera charakterizovat jako pragmatiky, strážce státního a stranického zájmu, kterým fanatický zápal „ideologů" a řadových funkcionářů často nebyl po chuti.[10] S jejich vztahem k veřejné morálce tomu bylo obdobně. Do jejich koncepce – nedovolit, aby lid jimi „zocelovaný" nahlodával virus „buržoazní morální korupce" – se dobře hodily tradiční představy o řádném životě. Nadto Stalin a Hitler byli ve srovnání s běžnými politiky „éry mas" i svým naturelem spíše „puritány". I když Stalinovi, stejně jako Marxovi, „nic lidského nebylo cizí", snahy ruské postsovětské žurnalistiky „odhalit milostný život Stalina" přinesly chudou žeň, sotva více než pár běžných eskapád. Poté, co spáchala sebevraždu jeho druhá manželka, Naděžda Alilujevová – ať již z žárlivosti, jak vzpomíná Chruščov, či z jiného důvodu –, strpěl Stalin kromě dcery Světlany vlastně jen jedinou ženu, služku Valju, která mu hlavně prala. V proslulých nočních radovánkách ve vile v Kuncevu, tzv. „blízké *dače,*" rád pouštěl gramofon a nařizoval tančit, ale ženy se zúčastnit nesměly.

Vůle vůdců diktovala pseudopuritanismus jak v komunistické, tak v nacistické elitě. Někteří přijímali specifické odříkání dobrovolně, jako výraz „čistoty hnutí", jiní se mu alespoň navenek přizpůsobovali. V nižších článcích hierarchií se pozadí snah „třídního jádra" obou hnutí, *lumpeninteligence* a *lumpenproletariátu* – „dohnat vše, co bylo zameškáno a co zatím patřilo jen buržoazii" – projevovalo zřetelněji. Například stranická komise, vyšetřující poměry ve smolenské gubernii (1929), mimo dalších prohřešků podobného druhu zjistila, že tam byla při otevření nové restaurace *Internacionála* pozvána k potěše prominentních hostů prostitutka, přičemž jeden z nich, „starý bolševik, který vstoupil do strany v roce 1905, si na základě nejdelšího členství i nárokoval, že musí být na řadě první."[11] Ale ani mnozí, kdož stáli v hierarchii výše, si podobné radovánky neodpírali.

Známým prototypem dvojí tváře byl říšský vedoucí SS Reinhard Heydrich. Choval se tak, jak si to přál Vůdce: byl okázalým abstinentem, dokonalým manželem, pěstitelem komorní

---

[9] A. Knight, *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery,* New York 1999, str. 207–208.

[10] Stalinovou „integrací" pravoslavné hierarchie do systému se budeme zabývat. U Hitlera uvedeme alespoň základní. Když v kritické době velkých strategických rozhodnutí v první polovině roku 1941 jeho strana vystupňovala boj proti církvím (odstraňování křížů ze škol, rušení klášterů) a uvedla v chod „akci eutanazie", odpověděl münsterský biskup Clemens von Galen veřejným protestem. Hitler poté všechny podobné kroky zakázal, strana se k nim měla vrátit až po válečném vítězství. (J. Kershaw, *Hitler 1936–45: Nemesis,* London 2000, str. 423–430, 449.)

[11] M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule,* Harvard U. P. 1958, str. 206–207.

hudby. Jen čas od času unikal se svým přítelem z rozvědky Walterem Schellenbergem do podniků onoho typu, jakým byl *Salon Kitty,* jinak sloužící i jako zdroj zpravodajských informací, kde vedle nejpřitažlivějších profesionálek „byly ochotny se nabídnout i dámy z takzvané lepší společnosti“.[12] Jiní si však zábrany nekladli. Nabízí se tu srovnání propagandisty nacismu Josefa Goebbelse a aparátního praktika Kirova. Nepatrný rozdíl mezi nimi byl jen v jednom. Goebbels sbíral své trofeje hlavně mezi filmovými hvězdami a k Hitlerově nevoli měl i „politicky nekorektní“ poměr s českou herečkou Lídou Baarovou. Kirov měl harém z leningradských baletek, ale „nediskriminoval“: projevil svou přízeň i málem všem mladším pracovnicím oblastního stranického výboru (tedy asi i Drauleové).

Snad nejzajímavější a přitom méně známý obraz nabízí čínská komunistická elita. Také zde dominoval pseudopuritánský étos, ale pro Mao Ce-tunga, jehož světová levicová propaganda předváděla v příslušném šedivém rouše, to bylo těžké břemeno: byl „marxistou s orientálním kořením“, jehož privátním snem bylo žít stylem čínského mandarina. V centru komunistické moci od poloviny 30. let, proslulých jeskyních Jen-anu, se německý zplnomocněnec Komunistické internacionály *(Kominterny)* Otto Braun i jiní pravověrní západní hosté setkávali s Maem ve zcela neortodoxní podobě. Americký komunista Rittenberg to popsal takto: „Někdo pootevřel dveře a já jsem nahlédl dovnitř. Přímo naproti jsem viděl ‚portrét‘ Mao Ce-tunga v životní realitě... Potom orchestr spustil foxtrot, portrét ožil, kývl své partnerce a začal se vrtět na parketu.“

„Zdrojem nákazy“ byla skupina žen, vyznávajících volnou lásku. Přišly do Jen-anu z poevropštěné Šanghaje, mezi nimi i Džiang Čching, která se předtím uchytila v čínské opeře i filmu jako Lan Pching *(Modré jablíčko).* Cestu do Maovy jeskyně a náruče jí připravil její bývalý učitel, „jenanský Himmler“, „muž mlčení s rybíma očima za tlustými skly brýlí“, Kang Šeng. V roce 1938 se stala čtvrtou Maovou ženou a Kang Šeng zakryl i černou skvrnu v její minulosti – spolupráci s Čankajškovou tajnou policií. Ale ona i Mao museli zaplatit příslušnou stranickou daň. Mao „pro klid ve straně“ s foxtroty přestal, odklidil nejčilejší propagátorky volné lásky, Lily Wu („divokou Lily“) a Agnes Smedleyovou z Jen-anu; a svou novou ženu držel v ústraní, aby mu vařila, látala a pletla svetry. Mao regule načas dodržoval, Džiang však na ponížení od mužů politbyra nikdy nezapomněla. „Zkurvená monstra,“ říkala o nich.[13] A tato pomstychtivost ji přivedla až na mocenský Olymp jako vůdkyni proslulého „gangu čtyř“ a nakonec do vězení.

Stalina podobné nástrahy a pokušení neohrožovaly, žil politickou kalkulací. „Projevy buržoazního rozvratu“ se nesměly objevit přímo v Kremlu, ale jinak informace, které pro něj sbíral *NKVD* („kompromitující materiály“, *kompromat,* jak se říkalo v komunistickém žargonu), dával do hry jen tehdy, když se mu hodily k procesům – nejdříve proti silnému muži Nejvyššího sovětu, Ábelu Jenukidzemu, a proti Ježovovi, jemuž bylo nakonec připsáno jak zavraždění manželky, tak sex s osobami obou pohlaví. Stranickou hlasatelku volné lásky, Alexandru Kollontajovou (proslula tím, že navrhovala, aby byly vypracovány seznamy vhodných mladých neprovdaných žen, které by mohly posloužit kádrům), uklidil jako velvyslan-

[12] W. Schellenberg, *Aufzeichnungen. Die Memoiren des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler,* Wiesbaden 1979, zvláště str. 41.

[13] Přehledně o Maovi a Džiang v Jen-anu viz Anchee Min, *Becoming Madame Mao,* London 2000, str. 101 ff; P. Short, *Mao. A Life,* New York 2000, str. 369–376.

kyni do Stockholmu. O Kirovovi a jeho soukromém životě věděl od Jagody všechno, ale leningradského „miláčka strany“ – či „miláčka žen“, jak se mu říkalo – považoval za užitečného a věrného.[14]

Po výbuchu zloby nad leningradským atentátem jednal již Stalin opět chladokrevně, připravil procesy jako zkušený režisér. Jím vytvořený „komplexní totalitarismus“ zdaleka převyšoval Hitlerův silně improvizující „totalitarismus nekomplexní“, a zde se k tomu nabízí první ukázka. Jak přikázal, nic nesmělo posilovat mínění „evropských dělníků, že ke všemu došlo kvůli mé hádce s Trockým, kvůli mému špatnému charakteru“. Osou měla být teze, že obvinění „bojovali proti straně již za Lenina“, a výpovědi ji měly podepřít.[15] Nic také nemělo připomínat lipský proces. Uznal-li Stalin za vhodné, aby byl Trockij odsouzen ve stylu procesů doby Ivana Hrozného a Petra Velikého k smrti v nepřítomnosti, pak atentátník ze Smolného Nikolajev se na „velké scéně“ vůbec neobjevil. Patřil ke stejné kategorii neurotiků, jakými se vždy hemžila extremistická hnutí, příliš připomínal ubožáka van der Lubbeho, holandského komunistu odsouzeného za zapálení Říšského sněmu. A nesměly se ani opakovat omyly z Lipska, kde Göring a soudcové dovolili obžalovanému Dimitrovovi propagandistické *show*. Stalin zvolil několik procesů, kdy obžaloba byla stupňována od obvinění ještě se nevymykajících normálnímu rozumu až k obviněním jdoucím za jeho hranici. A hlavně, sami obvinění se měli chovat zcela jinak než Dimitrov, tj. „doznat se“.

Je lhostejné, zda zpoza závěsu ve Sloupovém sále vycházel kouř ze Stalinovy dýmky, nebo je to výplodem mytologie. Je také víceméně lhostejné, kdy vznikl a jakými obměnami procházel v diktátorově hlavě scénář procesů a do jaké míry jej (zejména v procesu s generalitou v čele s maršálem Tuchačevským) ovlivnila nacistická dezinformace. Podstatné je něco jiného. Hitler a jeho strana směřovali k „permanentní radikalizaci“[16], jejíž hybnou silou byly převážně iracionální impulzy – pomsta Židům, „žido-bolševikům“ i západním „plutokratům sloužícím židovským cílům“. Kdežto Stalin se zřejmě již v závěru třetího procesu viděl na konci cesty, kdy kácel starý rusko-bolševický les, a na počátku cesty nové, kdy s jemu poslušným gangem bude „tvořit dějiny“ podle rusko-imperiální tradice.

---

[14] Pokud připustíme základní „chruščovovský“ argument o podivnostech kolem atentátu (*NKVD* dovoloval Nikolajevovi volný vstup do Smolného, a to ještě s pistolí v kapse), či dokonce novější spekulace o „druhé kulce“ (když se roztřesený atentátník netrefil, „práci dokonal“ důstojník *NKVD),* pak jen v tom smyslu, že Jagoda a jeho lidé si pod dojmem okolností kolem „sjezdu vítězů“ mohli chybně vyložit Stalinova přání, projevili vlastní iniciativu, aby jim vyšli vstříc. (Cf. k tomu zvláště Chruščovův poslední „testament“, *Chrusjtjovs memoarer. De ocensurerade glasnost banden,* Stockholm 1991, str. 35–43. / V anglickém vydání *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes,* Boston 1990./) Podrobnou sovětologickou analýzu Kirovova případu z pozice „za vším byla Stalinova ruka“ provedl emigrant – sociální demokrat Boris Nikolajevskij. Od líčení osobního pozadí Nikolajevova činu však raději upustil. „Nikolajevovy osobní motivy mají pouze druhořadý význam,“ napsal; „není však nejmenších pochyb, že byl pouze figurkou ve velké hře, jejímuž smyslu nerozuměl.“ (B. I. Nicolaevsky, *Power and the Soviet Elite,* New York 1965, str. 69–102; zvláště viz str. 98.) V různých obměnách nalézáme tuto variantu u řady autorů, například u Roberta Conquesta *(The Kirov Murder,* Oxford U. P. 1989). Na spekulaci o „druhé kulce“se soustředila ve zmíněné knize Knightová.

[15] Dimitrov, *cit. dílo,* str. 123. Podrobné J. Arch Getty – O. V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* Yale U. P. 1999.

[16] Kershaw, *cit. dílo,* str. xxxvi–xlvi, 1–60, aj.

2. Krize civilizace

Konec 30. let ukázal slabost sil, které si daly do štítu demokracii, toleranci a mezinárodní stabilitu. V Německu i SSSR nastoupila již „tma o polednách", ale i jinde patřila iniciativa často těm, kdož chtěli společenské neduhy léčit radikální, destruktivní cestou. Přitom v atmosféře sociálně-ekonomické krize, demoralizace elit a frustrací „éry mas" nevedlo střetávání ideologických extrémů k posilování střední cesty – extrémy se živily navzájem. Hitler vděčil za svůj vzestup víře, že je zachráncem před bolševismem, Stalin se stal symbolem odporu proti „hnědému moru". Ve světě, který bylo zvykem nazývat civilizovaným, se Hitler a Stalin stali pohanskými božstvy, jež vzývaly nebo před nimiž ohýbaly páteř desítky milionů lidí, a valná část inteligence vystupovala v roli dirigentů chóru.

Vznikla jiná dimenze pojetí střetu dobra a zla. Ruský filozof napsal, že zlo 19. století bylo zlem, které se odlišovalo od dobra; „zlo 20. století již toto odlišení nezná". Na jedné straně „politikové... ministerští předsedové, rebelové, mediální hvězdy, spisovatelé, básníci a jejich kolegové umělci – podvodné celebrity – vystupují jako zlo převlečené za idealismus, krásu, vtip, šarm, za nevinnost, znalosti a občas i jako zlo, ale módní".[17] Na druhé straně stejně módní „nové manichejství", nejvýrazněji se projevující ochotou považovat SSSR za „jedinou záchranu" a kritiku komunismu za nepřijatelný luxus, protože „nahrává reakci". Vyjádřeno slovy George Orwella:

Hle, nová církev, armáda, ortodoxie, disciplína ... vlast ... führer ... vlastenectví, náboženství, impérium, vojenská sláva – vše obsaženo v jediném slovu, Rusko. Otec, král, vůdce, hrdina, spasitel – jedním slovem Stalin. Bůh – Stalin. Ďábel – Hitler. Nebe – Moskva. Peklo – Berlín. Všechno, čeho se nedostávalo, bylo nyní naplněno.

Podobně vzpomíná levicová americká spisovatelka Mary McCarthyová: pro ni a generaci mladých z nejlepších rodin a prestižních univerzit bylo vzývání marxismu a SSSR něčím jako flirt „s děvkou, která přišla ze stepi". „Nesmíš nikdy zapomenout," argumentovali, že „SSSR směřuje ke stále větší demokracii; musíš se na takové věci jako Kirovův případ dívat historicky. A vzpomeneš-li si na carskou represi ... pak popravy hrstky bělogvardějců (byla jich asi jen stovka, věřili) jsou krokem vpřed."[18]

Půdu připravily poměry vzešlé z první světové války, a především pozdější anglo-francouzská praxe usmiřování Hitlera – *appeasement*. V pozadí nálad francouzského měšťáka s jeho zásadou „na všechno se vykašlat" (*merde alors*) či jistot britského aristokrata, střídajícího dřímoty v křesle svého klubu s rituály honu na lišku na panství, ležela obecná filozofie majetných tříd, jejich „zbabělost, vždy ustupující hrozbám násilí". V Londýně a Paříži nejen pochybovali, zda jejich země mají sílu hájit versailleský systém evropského uspořádání, ale dávali svou nevíru otevřeně najevo – „oslabovali odhodlání, ničili jednotu, vůli vzdorovat a škudlili na prostředcích k (vojenskému) odporu… toužili po klidu a jistém zisku... a měli hrůzu ze sociálních otřesů". Neville Chamberlain mohl bez zábran mluvit o Československu v době mnichovské krize jako o „nám neznámé zemi". Tento „hloupý starý muž",

---

[17] C. Joyce Oates, *The Assassins*, Greenwich, Conn. – Fawcet Crest Books 1975, str. 97; F. Stěpun, *Byvšeje i nesbyvšejesja,* London, Overseas Publications 1990, sv. 1, str. 361.

[18] G. Orwell, *Inside the Whale and Other Essays,* London, Penguin Books 1984, str. 35–36; M. McCarthy, *The Company She Keeps*, London, Penguin Books 1957, str. 127.

jenž „nechtěl zaplatit ani cenu míru, ani války“, totiž věděl, že „za ním stále stojí veřejné mínění“.[19]

Čelný holandský historik psal v zoufalství: „Skoro již dvacet let křičím z plna hrdla, ‚proboha, poučte se z dějin, nebo brzy budete v nekonečně větším marasmu než předtím‘. Ale úroveň kultury našich dnešních státníků je stále nižší a nižší a konečným výsledkem bude katastrofa, z níž se naše civilizace možná nikdy nevzpamatuje.“[20]

Malé pravdy a „velká lež“

Ideologie levicového i pravicového extremismu měly společné sociální kořeny a také stejné zdroje politicko-propagandistického úspěchu hlásáním nenávisti, jen chabě zastřené fíkovým listem národní, rasové či sociální spravedlnosti. Nabídly brutalizovanému a vykořeněnému masovému člověku, odcizenému jak náboženskému, tak humanisticko-liberálnímu myšlení, atraktivní náhražku – „vůdce“ (*vožď, duce, führer*). Lhostejnost, či dokonce potlesk, s nimiž byly přijímány komunistická „likvidace vykořisťovatelských tříd“ i nacistické protižidovské excesy, byly krajní, ale nikoliv netypickou ukázkou tohoto „ideologického triumfu“. „Na všech stranách byly slyšet hlasy volající po ‚novém pořádku‘ plánované ekonomiky v totalitní společnosti. Komunismus a fašismus nabízely východisko z toho, co příliš mnoho lidí

---

[19] A. M. Schlesinger, Jr., *The Vital Center*, New York 1970, str. 14–15; Orwell, *Inside the Whale*, str. 76. Podrobně viz R. A. C. Parker, *Chamberlain and Appeasement. British Policy and the Coming of the Second World War*, London 1993. Revizionistickou obranu Chamberlaina a *appeasementu* napsal D. Dutton, *Neville Chamberlain*, Oxford U. P. 2001.

[20] H. W. van Loon, *Lives*, New York 1944, str. 231.
Svět v předvečer druhé světové války – přitažlivost extrémistických ideologií na jedné straně a přizpůsobivá bojácnost těch, jejichž povinností bylo jim čelit – odrážel vážnou, snad i neléčitelnou civilizační krizi.
Rozvoj vědy, techniky a vědeckého řízení ve druhé polovině 20. století zbavil člověka mnoha strázní – neopakoval se například onen otřes, jakým svět procházel od 30. let – ale základní jmenovatelé krize zůstali v zásadě nezměněni, dostali jen jinou podobu. Nesplnily se sice mnohé Marxovy předpovědi, splnily se však některé jeho základní „optimistické“ sociální předpoklady, v podstatě totožné s pesimistickými předpověďmi filozofa Kierkegaarda, jak je potom rozvinula zejména sociologická tzv. Durkheimova škola: „Svoboda“ industriální společnosti přinesla člověku spíše frustraci než naplnění, izolaci místo integrace. „Kocovina ze svobody“ zůstala dominantní emocí, pokračovalo odcizování, proměna občana v individuum bez kořenů, zbavené mravní síly, která by zmírňovala jeho vlastní chování i chování jiných. „Útěk ze svobody“ byl dále spojen s „náklonností k extrémnímu chování“, stále se vytvářel lidský rezervoár pro mobilizaci ve službách revolučních hnutí, protože právě ta slibovala „utišit hlodající (existenciální) nejistoty“, lék na osamění a ztrátu kořenů, i nový smysl a cíl života v podobě „bezpečí v lůně soudružství agresivní jednoty“, i „institucionální prostor pro impulzy sadismu a masochismu“. (H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1973, str. 315 a dále; W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Glencoe, Ill. 1959, str. 32; Schlesinger, *cit. dílo,* str. 53–54.)
Svět se vyhnul nové globální válce, ale tzv. lokální války se staly doslova každodenním jevem a zůstala v platnosti obměna proslulé Clausewitzovy teze, jak ji formuloval Mao Ce-tung: „Politika je válka jinými prostředky.“ Masy lidí se při permanentních demografických pohybech dále ocitaly na okraji společnosti, „marginalizovány“ sociálně i psychologicky. A tak ani podstatné zlepšení životních podmínek v tzv. vyspělých zemích nezastavilo růst *lumpenproletariátu* a *lumpeninteligence*. Zatímco masa „marginálů“, obětí válek, nezaměstnanosti, sociální bídy i etnické nenávisti, toužila „vrátit se do normální společnosti“, programovou volbou *lumpenproletariátu* a *lumpeninteligence* bylo odmítnutí normální, „buržoazní společnosti“, zásada paraziticky těžit z jejích neduhů. Ideální klima jim vytvářely proticivilizační trendy, přičemž hlavní roli hrály deformace výchovy a triumf tzv. masové kultury. Pomáhaly k všeobecnému přejímání morálky a mentality *lumpenů* a jejich povýšení na normy.

začalo považovat za zkorumpovaný a zbankrotovaný politický a hospodářský systém, jehož dny jsou sečteny“.[21]

Fyzik Niels Bohr definoval kauzalitu pouze jako metodu, jak dávat našim smyslovým vjemům jistý řád. Jisto je, že člověk nejen s kauzalitou těžce zápasí, ale přijímá lež či polopravdu mnohem snadněji než pravdu, protože lež a polopravda jsou zpravidla mnohem jednodušší, a tím srozumitelnější než často složitá a náročná pravda. To platí zejména pro mladého či nezralého člověka, ale i samolibého, „kavárensky informovaného“, avšak „společensky angažovaného“ inteligenta: ochotně se chytá pro něj atraktivní dílčí „malé“ pravdy, povýší ji na pravdu absolutní a opakuje ji jako dogma, byť se tomu hlubší poznání a širší zkušenost vzpírají. Tak byly přijaty „velké lži“ 20. století:

(1) Byly složeny z mozaiky dílčích pravd, spojených falešnou, účelovou, ale „společensky angažovanou“ interpetací bez přihlédnutí k historickým a jiným příčinám a souvislostem. Chamtivost a bezostyšnost bohatých a mocných či deroucích se k moci a majetku jsou nejen hlavním tématem velké literatury, ale i ústřední sociální zkušeností jednotlivce. Člověku vystavenému vedle existenciálního nátlaku i permanentní propagandistické manipulaci stačilo dodat patřičný jednoúčelový výklad.

(2) Téměř každá politická volba éry mas byla vydávána za volbu mezi dobrým a špatným, i když zpravidla byla jen volbou mezi špatným a horším, a to ještě s velkým otazníkem, „co je špatné a co ještě horší“. Ti, kteří již měli své „místo nahoře“ nebo se k němu prodírali, se přitom vždy prezentovali jako ztělesnění dobrého, racionálního, „historicky nevyhnutelného“.

Komunisté měli svou dílčí pravdu v tom, že buržoazie žila v luxusu, zatímco miliony hladověly, že „kulaci“ často zacházeli se svými podomky a nádeníky nelidsky, atd. Nacisté a jim příbuzní podobně dokazovali, že Židé získali „nepřiměřený“ podíl ve finančním a podnikatelském světě, atd. Na konci „velké lži“, utkané z falešných zevšeobecňujících závěrů, byly pak hekatomby obětí, hladem umírající nebo na Sibiř odvážené „kulacké“ děti či děti židovské, vyrvané matkám z náručí na nádraží osvětimského koncentračního tábora.

Na rozdíl od Hitlerem zfanatizovaných Němců či Stalinových poddaných ovšem v amerických i západoevropských středních vrstvách žila silná demokratická tradice. Platí to o československé první republice a zčásti i o ostatních zemích nalézajících se tehdy v geopolitickém sevření SSSR, Německa a Itálie. Bohatý kulturní život Prahy, Budapešti, Varšavy, Rigy či Bukurešti zůstal právem zdrojem národní hrdosti, tím spíše, že do té či oné míry pomáhal imunizovat veřejnost vůči extrémistickým nákazám. Avšak napsal-li polský demokrat, že „vítězství nad bolševiky v roce 1920 vděčíme za to, že se polské myšlení mohlo po dvacet let samostatně vyvíjet, a tím inspirovalo a stále inspiruje další generace“, a že „za odpor proti sovětizaci do značné míry vděčíme oněm kulturním rezervám, které se vytvořily za meziválečné republiky“[22], i toto jsou jen dílčí pravdy. V těchto zemích s tradicemi etnické a rasové nevraživosti a zároveň trpícími hlubokou sociální nerovností i relativní nadprodukcí lidí s humanitním vzděláním žily silné kolektivní neurózy. Školy, sdělovací prostředky a kulturní sféra plodily nejen protilátky; odtud se také šířila „národnostní arogance, intelektuální i mravní nečestnost“, které, stávajíce se i součástí oficiální propagandy, pomáhaly „ničit všechny mravní koncepce“.[23]

---

[21] R. Overy, *Why the Allies won*, London 1995, str. 7.

[22] Adama Michnika cituje J. Rupnik, *The Other Europe: The Rise and Fall of Communism in East-Central Europe,* New York 1989, str. 28.

[23] H. Seton-Watson, *Eastern Europe Between the Wars 1918–1942*, Cambridge U. P. 1946, str. 143.

Dvojí selhání

Obecně leželo v pozadí triumfu „velké lži" historické selhání dvou klíčových sil, které měly být pilíři společnosti – (a) náboženských institucí a (b) tzv. humanitní inteligence. Omezíme se na nejpodstatnější.

Primitivní heslo „náboženství je opium lidstva", v němž si marxisté zjednodušili Marxe, komentoval Ernest Hemingway: „Náboženství je opium lidstva ... Ano, a hudba je opium lidstva ... Ovšem, i chléb je opium lidstva ... Vzdělání je opium lidstva." Je především opiem proti revoluční „extázi, která si může prodlužovat život jen tyranií".[24] A je-li zvykem spojovat rasové a národnostní animozity s náboženskou vírou, pak na ideologiích nezávislí a přemýšlivější spojili rasový a etnický šovinismus právě s deformací této víry. Jak zaznamenal Hugh Seton-Watson, za různými bojovnými konfesionálními prapory se především skrývá „etnické modlářství" (*ethnolatry*).[25]

Vážnost civilizační krize pomohla, aby cenu židovsko-křesťanské duchovní tradice v současné debatě zdůraznili jak neokonzervativci, tak i nejpřednější myslitelé autentického liberalismu, „pesimista" Samuel Huntington i jeho optimistický žák Francis Fukuyama. Syn japonských rodičů Fukuyama považuje křesťanství nejen za „nejdůležitější hybnou sílu dějin", ale vyzvedává i jeho význam pro rozvoj demokracie, protože odtud vzešlo i „moderní chápání lidské rovnosti". Je možné pochopit lidskou existenci a šíření pokroku cestou náboženství lépe než cestou liberální filozofie „progresivního osvícenství", píše.[26]

To vše však nedává zapomenout na fakt selhání, zejména katolické církve. Výstižnou větu napsal v cele smrti účastník protinacistického odboje jezuita Alfred Delp: „Před soudnou stolicí budou stát dva nejcharakterističtější symboly naší doby – povýšená střední třída a byrokratická církev." A stejnou váhu mají i slova spisovatele Grahama Greena – „Církev zná všechna pravidla, neví však, co se děje v jediném lidském srdci."[27]

(1) Od středověku zakotvila v církvi zásada *ubi stabilitas, ubi religio* (tam, kde je stabilita, je i náboženská víra); a ta také byla základem vatikánské politiky. Uplatňování v zásadě správného principu bylo však alespoň ve dvou směrech vadné: (a) V úsilí o podporu stability bylo „dej císaři, co je císařovo, co je božího, dej Bohu" praktikováno tak, že se „císaři" a sobě přiznávalo příliš mnoho; přes nesporné zásluhy v oblasti sociální péče i vzdělání (zvláště vzdělání pro chudé), orientace na bohaté „strážce stability" a vlastní obohacování byla základní. (b) S katolicko-pravoslavným schizmatem, vznikem radikálních sekt a protestantismu se vyvinul deformovaný obranný reflex, jehož projevem byly jak sklony k teokracii, tak k represi.

(2) Ani v moderní době se tento přístup v zásadě nezměnil. Trvala tendence „umravnit hříšného člověka", určovat do absurdního detailu, co smí a nesmí, čímž církev prakticky popírala vlastní zásadu, že člověk má svobodnou vůli. Na kritiku a rostoucí antiklerikalismus i na přirozená napětí (zejména mezi teologií a vědou) odpovídala nikoliv sebezpytováním, nýbrž hněvivými bulami. Fakt, že v čele socialistického hnutí stanulo mnoho Židů, vyvolal u ní maximální podezření vůči tomuto hnutí, a když se mezi věřícími i klérem rozmáhal antise-

---

[24] E. Hemingway v povídce „Gambler, Nun and Radio"; cf. *The Short Happy Life of Francis Macomber and Other Stories,* London, Penguin Books 1976, str. 178–179.
[25] H. Seton-Watson, *Nations and States*, London 1977, str. 465.
[26] F. Fukuyama, „The March of Equality", *Journal of Democracy*, 2000, čís. 1, str. 11–17.
[27] *The Meditations of Father Delp*. New York 1963, str. 151.

mitismus, reagovala na to pasivně či možná s tichým souhlasem. Na vznik První internacionály a Pařížskou komunu odpověděla dogmatem o „papežské neomylnosti“.[28]

Bankrotem byl postoj k válečnému nebezpečí a první světové válce. U jiných církví lze hledat alibi v tom, že byly církvemi národními, které se prakticky identifikovaly se svými „císaři“; u katolické církve jako církve univerzální takové alibi nebylo. Papežská „tichá diplomacie“ se snad hodila do mírových dob, ale ne tehdy. Rozumíme-li správně sociálnímu obsahu poselství lásky k bližnímu, pak mělo být především soustředěno na neprivilegovaného člověka a jeho ochranu a sem po všech minulých zkušenostech patřila ochrana míru. Papež Benedikt XV. vyslovil protest proti „nesmyslným jatkám“ až v roce 1917, v době, kdy si již krajní levice vytvořila na heslu „boje proti imperialistické válce“ základní politický kapitál, který také hned zúročila.

(3) I v podmínkách poválečné éry mas plnila církev jen částečně své základní politické poslání, být ochráncem civilizace. Vatikán se stavěl proti oběma typům totalitarismu.[29] Hned však dodejme ono „ale“. „Dobré skutky“ se mísily se starými hříchy i známým neduhem – „málo a pozdě“. Papež Pius XII. nebyl oním „Hitlerovým papežem“, jak to čteme v názvu nedávné publikace,[30] ale ustrašeným pesimistou, očekávajícím triumf bolševismu. Podobně rozporná až nepochopitelná stanoviska zaujímali i preláti v různých zemích, nejhůře snad v Rakousku a Chorvatsku.

Druhou silou, která selhala, byla humanitní inteligence.

Pojem *inteligencija* zavedli v polovině 19. století ruští tzv. revoluční demokraté jako označení pro svou skupinu, která je vyzbrojena vzděláním, a proto povolána, aby „vedla lid k osvobození“. Podle toho také například za „inteligenta“ nepovažovali světového vědce chemika Mendělejeva, názorově se nehodil. Toto dělení a stav mysli zůstaly v platnosti podnes – „jejich oči se dívaly kolem sebe s nadutostí a sebeuspokojením těch, kdož našli jednou provždy pravdu“.

Inteligent se liší od intelektuála bytostným přesvědčením, že je „majitelem pravdy“. Intelektuál pravdu nevlastní, je jejím pokorným hledačem, ochotným si přiznat, že se mýlil; je „člověkem ducha“, a proto také jevem příliš řídkým. Inteligent je svého druhu dítětem, přesvědčeným, že „kdyby jen svět věděl to, co ty, stal by se hned lepším, a tedy tvým úkolem je jediná věc – vysvětlit každému, jak je hloupý“. Lidi tohoto typu přitahoval také nacismus, „ale stalinismus to uměl nesrovnatelně lépe, protože využíval socialistické frazeologie. Inteligent se hlavně obává..., že ho není slyšet nebo že mluví jen pro sebe či k malému kroužku stejně

---

[28] Podrobně viz G. Wills, *Papal Sin. Structures of Deceit*, New York 2000, zvl. str. 204ff.

[29] Ve chvíli, kdy vypukla druhá světová válka, psal Greene: „Snad jedinou institucí, která dnes důsledně – a někdy úspěšně – odporuje totalitnímu státu, je katolická církev. V Německu motocyklisté tajně v noci rozváželi papežovy (protinacistické) encykliky; v Itálii *Osservatore Romano* (vatikánský tiskový orgán) otiskl to, co by se neodvážily žádné jiné noviny – protesty proti bombardování Guerniky a útokům na otevřená města...“ (G. Greene, *The Lawless Roads,* London, Penguin Books 1971, str. 74.) Greene měl především na mysli encykliku *Summi pontificatus* z 20. října 1939, obsahující odsouzení obou typů totalitarismu i významnou obranu lidských práv: oba systémy jsou škodlivé, protože stejně ničí vztahy mezi lidmi jako „nadnárodní společenskou jednotu, základnu i cenu lidského práva (*ius gentium*), znásilňují práva jiných, jsou překážkou dorozumění a (mírovému) soužití.“

[30] J. Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII,* New York 1999. Objektivnější a na rozsáhlém studiu pramenů jsou založeny práce M. Phayera, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965* (Indiana U. P. 1999), a R. S. Rychlaka, *Hitler, the War and the Pope,* London 1998. Pro „východoevropské“ aspekty je cenná kniha J. Luxmoora a J. Babiuchové, *The Vatican and the Red Flag: The Struggle for the Soul of Eastern Europe,* London 1998.

smýšlejících. V tom, že přivěsí svou káru k silnému hnutí, vidí neselhávající cestu, jak si být jist, že jeho hlas bude slyšen.“ A když se k hnutí „přivěsí“, musí „vyjadřovat svou neotřesitelnou víru v socialismus stále hlasitěji a je tlačen nebo sám sebe tlačí stále více doleva“. Po čase je do extrémismu „úplně ponořen, protože do hnutí investoval celý život, vybudoval si na něm svůj životní úspěch, a kdyby v ně co nejupřímněji nevěřil, musel by sebou opovrhovat: upřímné přesvědčení se pro něj stalo nezbytnou sebeobranou“. O „vzpouře inteligence“ napsal v klasickém díle José Ortega y Gasset: od ní vedla cesta k „revoltě mas“, k „absurdnímu typu lidské bytosti“, „masovému člověku“ odmítajícímu jakékoliv normy, „bouřícímu se davu“; přitom i „davový člověk“ je již „vybaven zásobou idejí, rozhodl se s nimi spokojit a považuje sám sebe ... za dokonalého“.[31]

K rozlišení „inteligenta“ od „intelektuála“ však dodejme upřesnění:

(a) Inteligent byl svými pravdami často pomocníkem „velké lži“, nicméně říkal i pravdy, které odrážely skutečnost a pro „velké lži“ se nehodily. A i když často nebyl schopen vzdát se své víry, byl i on otevřen pochybnostem a sebezpytování. Ilustrací toho byl fakt, že jej „zdravé síly socialistické společnosti“ vždy pokládaly za podezřelého už tím, že měl nejen schopnost myslet, ale i rozvíjet tuto schopnost. Byl tedy potenciálním nepřítelem. Odtud vzešlo i Stalinovo pohrdlivé přízvisko „inteligentík“, i Leninovo razantní „inteligence je hovno“.[32]

(b) Hranice mezi inteligentem a intelektuálem byla vždy „průchodná“. Karel Marx je příkladem jednoho druhu: svým naturelem i v politice byl typickým inteligentem, ale jeho vědecká práce otevírala nové horizonty.[33] Námi zkoumané období nabízí, třebaže nepříliš často, i doklady jiného typu, jak bolestné otřesy a deziluze z revoluční víry pomohly i lidskému a duchovnímu zrání.

3. „Komplexní“ a „nekomplexní“ totalitarismus

Psychologické podobnosti mezi nacismem a komunismem vyplývaly nejen ze společné sociální báze, ale především ze společného stavu mysli: snah splnit své tužby, kompenzovat komplexy a pocity ukřivdění. „Víš, chtěl jsem být vždycky architektem,“ vykládal Hitler úspěšnému architektu Albertu Speerovi. „Ale válka a zločinná listopadová revoluce tomu zabránily... Všechno zavinili Židé.“[34] Jak napsal americký liberální historik Arthur Schlesin-

---

[31] L. Kolakowski v G. R. Urban /ed./, *Stalinism*, Harvard U. P. 1986, str. 274; G. Mikes, *How to be a Guru*, London, Penguin Books 1986, str. 8; J. Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*, New York, Mentor Books 1950, str. 49; I. B. Singer, *The Image and Other Stories,* London 1985, str. 12.

[32] Vzpomínky Leninova dvorního malíře Jurije Anněnkova, *Dněvnik moich vstreč*, sv. 2; srv. i A. Remizov, *Vzvichrennaja Rus*, London, Overseas Publications 1990, str. 617–618.

[33] Marx měl mnohé špatné povahové vlastnosti a došel také k mnoha falešným závěrům. Jeho „praktická neznalost mas byla stejně pozoruhodná jako nenávist, kterou cítil k lidem, které nikdy nepotkal... nesnášel své rivaly a opovrhoval jimi, hádal se se svými přáteli a odsuzoval všechny, kdož se i jen málo odchýlili od jeho doktríny, kterou považoval za svatou“. Hodí se na něj slova Herberta Spencera, že „lidé, kteří si nedokáží uspořádat vlastní život, se cítí nejjistější, když mohou vládnout světu“. Ale „o jeho intelektu a vědecké erudici nemůže být vůbec pochyby“, a část jeho poznatků má trvalý význam, „v mnoha věcech nám otevřel oči“. (C. Northcote Parkinson, *Left Luggage,* London, Penguin Books 1970, str. 48–49, 56–57; K. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, sv. 2, London 1966, str. 82.)

[34] A. Speer, *Spandau. The Secret Diaries*, New York, Pocket Books 1977, str. 235.
Ruský spisovatel Vladimir Maximov napsal: „Zeptejte se koholiv z nich, co dovede, a nikdo z nich

ger (mladší): „Podobnosti daleko převažovaly rozdíly ... vyplývaly z prostého faktu, že oba směry vznikly v odpověď na stejné frustrace... Oba nahrazují ‚ustrašeného člověka' ‚totalitním člověkem'. Oba těží z mystiky revoluce, z hlubokého lidského znechucení nad majetkovou nerovností...“[35] Avšak tentýž autor i podtrhl rozdíl z historického hlediska nejdůležitější – v čem byl hitlerovský totalitarismus nedokonalý, „nekomplexní“, „improvizovaný“, a tedy plodící prvky sebedestrukce mnohem rychleji než „komplexní“ totalitarismus sovětský:

„Nacistické Německo bylo nanejvýš nedokonalým totalitarismem... Fašismus zachoval strukturu soukromého vlastnictví... nebylo systematického vyvlastňování majetné třídy, a tedy ani likvidace starých vládnoucích skupin.“ Nacismus si na rozdíl od meziválečných evropských autoritativních režimů uložil stejný cíl jako režim sovětský – zničit občanskou společnost. „Ale občanská společnost nemůže být zničena, pokud není zničeno soukromé vlastnictví.“ Tím spíše ne, žijí-li různé autonomní společenské síly: „Pokud existuje velký počet lidí, jejichž způsob života je nezávislý na státu, tyranie, ať jakkoliv krutá a krvežíznivá, nemůže být totalitní.“[36] Dodejme k tomu i jiné aspekty.

(a) Sovětsko-komunistický, italsko-fašistický i nacistický režim představovaly „nový typ politického systému uměle konstruovaného na vůdcovském kultu – heroickém mýtu velkého vůdce, ne již krále či císaře (cara), ale ‚muže z lidu'“. Do takové lidsky přitažlivé podoby propaganda formovala Hitlera, Mussoliniho, Lenina i Stalina.[37] Lze sotva pochybovat, že bez Lenina by nebylo Října 1917 a bez Hitlera „uchopení moci“ (*Machtergreifung*) v roce 1933.

---

nebude vědět, co říci. Ve svém ubohém životě nikdy nepotřebovali vlastní ruce... Nejsou k ničemu dobří... Žijí z nejhorších instinktů davu a jeho zvířecký řev hojí jejich nesplněné ambice.“ (V. Maximov, *The Seven Days of Creation,* London, Penguin Books 1977, p. 199.) Komunističtí i nacističtí „profesionální revolucionáři“ byli vesměs lidé, kteří nějakým způsobem ztroskotali. Stalin a Dzeržinskij zběhli z teologických seminářů, „student“ Molotov se raději živil hraním na harmoniku na volžských parnících; historik ruské revoluce Richard Pipes prostudoval příslušné spisy z Leninovy dvouleté advokátní praxe a zjistil, že byl obhájcem celkem v pěti zcela nepolitických procesech a všechny je prohrál. U nacistů se Hitler či Goering po návratu z války vyhýbali normálnímu zaměstnání, jiným, jako Goebbels či Rosenberg, se nesplnily jejich intektuální sny.

[35] Schlesinger, *cit. dílo*, str. 49–50.
Mussolini mluvil o „naší totální vůli“; filozof Giovanni Gentile charakterizoval fašismus jako „totální koncepci života“. V klasickém díle C. J. Friedricha *Totalitarianism* (London 1954) jsou vypočítány základní rysy totalitního státu: (1) oficiální ideologie „tisíciletá říše“, dokonalé „konečné“ společnosti pro celé lidstvo; (2) existence jediné politické strany s masovou základnou, organizované hierarchicky, zpravidla s jediným vůdcem a ovládající státní aparát; (3) monopolní kontrola sdělovacích prostředků; (4) „monopol ozbrojené moci“, kontrola policie a armády.

[36] Schlesinger, *cit. dílo,* str. 66–67; Kolakowski v G. Urban /ed./, *Stalinism*, str. 253. Přehledně viz W. Laqueur, *Fascism,* Oxford U. P. 1996.

[37] I. Kershaw – M. Lewin /eds./, *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge U. P. 1997, str. 9.
Realita byla zcela odlišná od skutečnosti. Lenin pilně shromažďoval „*kompromaty*“, praktikoval zásadu „nejen získat na svou stranu, ale přinutit člověka, aby jednal podle jeho přání...“ (Lydia Danová, blízká rodinná přítelkyně, cit. L. Hiamson, *The Making of Three Russian Revolutionaries*, Cambridge U. P. 1987, str. 111). Hlavně však realizoval krutost svých výzev – „Musíme nenávidět – nenávist je základnou komunismu. Děti musí být učeny, aby nenáviděly své rodiče, jestliže nejsou kommunisty... Děti by měly být přítomny popravám a radovat se ze smrti nepřátel proletariátu.“ (V. I. Lenin, „Defeat of One's Own Government in Imperialist War“, *Selected Works*, sv. 5, New York 1938, str. 147.)
Pro ilustraci lži o údajném „Leninově demokratismu“ dobře slouží vzpomínky Vjačeslava Molotova, který mohl z pozice tajemníka ÚV a člena politbyra kremelskou scénu dokonale sledovat: „Často se uchyloval k nejkrajnějším opatřením. Nařídil potlačit tambovské povstání tím, že se všechno vypálí

Rozdíl byl však právě v tom, že Hitler a Mussolini[38] byli jen improvizátory, kdežto Lenin a Stalin cílevědomými organizátory strany „profesionálních revolucionářů" a jejích „převodových pák".

(a) Na pochodu na Olymp moci nacisté infiltrovali různé spolky a pod vedením „říšského organizačního vůdce" Gregora Strassera vytvořili kolem mnichovské stranické ústředny jakousi strukturu připomínající bolševický „demokratický centralismus"; ale potom jejich organizační úsilí uvízlo sotva na půli cesty, nedokázali vytvořit komunistickou soustavu „strana–stát–převodové páky". Oddíly SA a SS, pompézní norimberské stranické sjezdy, srazy „Hitlerovy mládeže" vedly k falešnému obrazu. Nacismus uvolnil obrovskou energii skrytou v „masovém člověku", ale soustředil ji pouze do krátkodobých a jednoúčelových kampaní. A také „nikdy nebyl schopen vytvořit soustavný institucionální rámec moci: převzal institucionální kostru výmarského státu, využil jí tam, kde se mu hodila, ale jinak ji prostě obcházel nebo vytvářel vlastní organizace, které často s oficiálními vládními orgány soupeřily". Nebyla dokonce ani opuštěna výmarská ústava a celkovým výsledkem byl „organizační chaos, ‚válka všech proti všem'".[39]

(b) I sama Nacionálně-socialistická dělnická strana Německa (*NSDAP*) představovala jen přívěsek Hitlerova mýtu, v němž v kontrastu s „bolševickou železnou disciplínou" a totální hierarchickou podřízeností existovala jen pouta „quasi-feudální loajality paladinů a náčelníků" *Führerovi*, „věrnost *Niebelungů* (*Niebelungentreue*)". Odpor stranických radikálů (Röhm a vedení SA), žádajících pro sebe podíl na moci, nejen utvrdily Hitlera v přesvědčení, že „strana a vláda" musí zůstat odděleny, ale i v nezájmu na budování pevnější stranické organizace. Snahy Rudolfa Hesse, Roberta Leye a Martina Bormanna, jmenovaného do čela nově zřízené „stranické kanceláře" (1941), měly okrajový význam. Faktickou vazbou byly vlastně jen osobní kontakty mezi Hitlerem a jednotlivými „oblastními vedoucími" (*gauleitery*); podle Mommsena „není možno pochopit nacistický režim, neuvědomíme-li si, že *NSDAP* sestávala z 32 doslova autarkních organizací oblastí (*Gau*)". *Führer* ani nedodržel slib, že vytvoří jakousi obdobu ústředního výboru ve stylu Mussoliniho Velké fašistické rady, „stranický senát". A i když po stalingradské pohromě pro-

---

... Kdyby mohl, nikdy by (ani ve straně) netoleroval jakoukoliv opozici. Vzpomínám si, že obvinil Stalina z bezpáteřnosti a liberalismu. ‚Máme diktaturu? Ne, máme vládu rozměklosti, nikoliv diktaturu!'" Jako „liberála" káral i Molotova, i když jej pro jeho efektivitu pochvalně nazýval „železnou zadnicí". (F. Čujev, *Sto sorok besed s Molotovym,* Moskva 1991, str. 174ff, zvl. str. 184.)

[38] Mussolini byl prvním, kdo razil heslo „totálního státu", ale bez ohledu na všechen gangsterismus „zdravého jádra" fašistické strany byl jeho stát spíše parodií totalitarismu. Těžko přijmout výklad liberálního historika Benedetta Croceho, že fašistické období bylo pouhou „parentezou" ve vcelku pozitivním italském vývoji, ale je nepochybné, že Mussoliniho režim měl ještě v dvojnásobné míře všechny vady chaotického, „nekomplexního" německého totalitarismu. Byl vlastně „institucionálním kompromisem mezi fašistickými frakcemi a jinými mocenskými bloky", jeho politika vznikala „cestou přímých či nepřímých politických obchodů mezi několika zhruba rovnými silami – fašisty, monarchií, katolickou církví, ozbrojenými silami a velkým kapitálem". Vyjádřeno slovy spisovatele Anthonyho Burgesse, „operoval jak abstrakcemi jako pokrok, božská krása a lidský duch, tak i obušky", ale k antisemitismu se uchýlil až v posledních křečích, což také odráželo charakter „italského kompromisu". (A. Burgess, *You've Had Your Time*, London 1990, str. 181; Kershaw – Lewin /eds./, *op. cit*., str. 143. Podrobně viz R. Bessel /ed./, *Fascist Italy and Nazi Germany. Comparisons and Contrasts*, Cambridge 1996.)

[39] Kershaw – Lewin /eds./, *op. cit*., str. 12–13, 75–87. Podrobně H. Mommsen, *From Weimar to Auschwitz,* Princeton U. P. 1991; J. Caplan – H. Mommsen /eds./, *Reevaluating the Third Reich*, New York 1993.

sadil Goebbels jisté změny – *gauleiteři* se stali „říšskými komisaři obrany“ s rozsáhlými pravomocemi apod. – výsledky byly spíše negativní. Strana žila pouze Hitlerovou „vizí rasové čistoty a impéria“, správa byla „neproniknutelnou houštinou ... zmatků, konfliktů a chaosu“[40].

Hitler

Hitler a Stalin měli i osobně mnoho společného v tom, co bylo společné pro nacismus a komunismus. Oba ztělesňovali myšlení, emoce a neurózy *lumpenů* a oba také „spojovali své osobní zájmy s národními (státními) zájmy“. Ale srovnáme-li je jako historické aktéry právě ve smyslu specifického chápání národních (státních) zájmů, kremelský *vožď* svůj německý protějšek jasně převyšoval. Byl-li Stalin relativně „opatrný a pružný, Hitler se svých zvrácených principů držel za každou cenu“, nenadřadil bezpečnost státu „nad cíl dosáhnout úplně a za každou cenu árijské nadvlády“. Stalin dokázal krotit svou netrpělivost, Hitler byl „posedlý snahou po co nejrychlejším splnění cílů, které si sám stanovil“.[41] A tak zatímco *vožď* vyvažoval od poloviny 30. let gigantickou sociální destrukci, nazývanou v literatuře „druhou revolucí“ (industrializace, kolektivizace), obratem k obnově principů hierarchie, tradičních hodnot a sociálně-konzervativní stabilitě, u *führera* a jeho strany se tendence k jednoúčelové revoluční destrukci spíše stupňovala.

V pozadí Stalinových předností ležela odlišnost osobního kódu obou diktátorů, projevující se i v odlišném stylu práce. Hitler se svými uměleckými ambicemi byl formován prostředím rakousko-uherské a německé bohémy, Stalin prostředím Ruska, pojetím ruské státnosti (odtud i jeho zaujetí Ivanem Hrozným a Petrem Velikým) a leninsko-bolševickou tradicí konspirace a železné disciplíny. Workoholik Stalin „úřadoval“ a četl, Hitler zůstal dlouho jen bohémem. Stalin držel vládu i stranický sekretariát ve stálé pohotovosti, nikdo ve dne ani v noci nevěděl, kdy se ozve jeho telefon, a ani na oficiálním odpočinku na černomořských *dačách* prakticky nepolevil – ba hůře, vzešly odtud některé z jeho nejtvrdších příkazů. *Führer* se v době, kdy jeho hvězda byla v zenitu, soustavné práci vyhýbal, jeho vládní kabinet „atrofoval do neexistence“, protože „mu nenáviděl předsedat“. Noční vysedávání před filmovým plátnem bylo jedním z mála, co měli Stalin a Hitler společného:

„Hitler normálně přicházel až krátce před obědem, rychle si přečetl novinové výstřižky ... a pak se dal do jídla. Bylo stále těžší ... přimět ho k rozhodnutím, která náležela jen jemu jako hlavě státu... Když byl (na bavorském horském sídle) v Obersalzbergu, bylo to ještě horší. Tam nikdy nevycházel z ložnice před druhou hodinou odpolední a hned šel na oběd. Většinu odpolední trávil na procházkách a hned po večeři začínaly filmy... Nechtěl studovat dokumenty. Soudil, že mnoho věcí se vyřeší samo, je lepší, když do nich nikdo nezasahuje.“[42]

---

[40] Kershaw, *Nemesis*, str. 311–316; Kershaw – Lewin /eds./, *op. cit*., str. 12–13, 79. Podrobně E. Hancock, *National Socialist Leadership and Total War*, New York 1991; E. A. Johnson, *The Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans*, New York 1999; J. Noakes, *Government, Party and the People in Nazi Germany*, Exeter 1980.

[41] J. L. Gaddis, *We Know Now. Rethinking Cold War History*, Oxford 1998, str. 10.

[42] Kershaw – Lewin /eds./, *op. cit*., str. 91.
Podle toho vypadalo i chování některých Hitlerových podřízených. Srovnejme jen horečnou aktivitu sovětských vysokých funkcionářů s říšským ministrem vnitra Walterem Frickem, jenž trávil většinu času na venkovském sídle.

Budeme stále narážet na „záhady Stalina“; nemenší záhady však staví i Hitlerův fenomén. Nad těmi, kdož o něm psali a píší, se ozval povzdech – „nikdo nerozumí Hitlerovi a nejméně ze všeho jeho životopisci“.[43] Shrneme alespoň to, co je více méně nesporné a podstatné.

Především „Hitler nepodvedl německé odpovědné (střední) třídy; ty se podvedly samy“. Heda Arendtová v klasickém díle o totalitarismu ukázala na symptomatické přijetí, jakého se dostalo ve výmarském Německu prorockému a stále aktuálnímu divadelnímu manifestu luzy, muzikálně šaramantní *Žebrácké opeře* Bertolda Brechta. Měšťáci v hledišti přijali hru, v níž je střední třída zobrazena v roli gangsterů a gangsteři v roli normálních podnikatelů, jen „jako hluboký vhled do stavu světa“, kdežto „chátra jako umělecký souhlas s gangsterismem“. Ústřední song *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral* („nejdříve přijde žrádlo a potom teprve morálka“) byl „každým přijat s frenetickým aplausem“: chátra tleskala, protože to pro ni byl návod k jednání, „buržoazie proto, že ve svém pokrytectví dávno zhloupla“.[44] Charismatik, uhrančivý řečník Hitler uměl z chorob éry mas skvěle těžit. Intuice mu od počátku říkala, odkud má čerpat kandidáty „zdravého jádra“. Věděl, že kromě „nespokojených, kteří vždy a všude tvořili rezervoár revoluce“, je k dispozici i „zvláštní svět mladíků, kteří nebudou váhat ... a také mnoho těch, kdož se s potěšením oddají krutostem a mučení“.[45] A intuice mu i napověděla, že vzhledem k hloubce společenské krize a frustracím z prohrané světové války a versailleského míru mu bude stačit i chudá ideová výzbroj, vycházející ze staroněmecké pohanské tradice a mytologie romantismu. „Uniformy, ceremoniály krve a masová shromáždění nebyla ničím jiným než pohanskými rituály. Když ničil Židy, Hitler promyšleně hrál na touhu Němců ztotožnit se s pohanstvím. Ba více, on sám byl dalším pohanským bohem, když vyzýval německý národ k sebezničení v orgii smrti a oni mu odpovídali – *Sieg Heil*.“

Kershaw charakterizoval kombinaci osobních a „vyšších“ impulzů, touhu Němců „dopracovat se“ k *führerově* charismatické autoritě, takto:

Dopracovávali se „jednotlivci, kteří hledali materiální zisk kariérou ve straně a státní byrokracii, malí podnikatelé toužící zničit konkurenta“, „obyčejní občané, kteří si vyřizovali účty se sousedy tím, že je udávali gestapu“; lékaři, kteří spěchali, aby jmenovali pacienty pro „program eutanazie“; „advokáti a soudcové, horlivě usilující spolupracovat“ na očistě společnosti od „kriminálních živlů“ a nežádoucích; „velkopodnikatelé jdoucí za zisky z válečných příprav“; „arivističtí technokraté a vědci ... vyskakující na káru technologických experimentů a modernizace“; „bezpartijní generalita, která chtěla budovat moderní armádu a obnovit německou hegemonii ve střední Evropě“; i „staromódní konzervativci, kteří sice nacisty nesnášeli, ale ještě více se báli nesnesitelných bolševiků“.[46]

---

[43] J. Cowley, „No one understands Hitler, least of all his biographers“, *The Guardian*, 28. ledna 2001. Cowley se odvolává na knihu J. Lukácse, *The Hitler of History: Hitler's Biographers on Trial*, London 2000.

[44] Arendt, *cit. dílo*, str. 335; A. J. P. Taylor, *Europe: Grandeur and Decline,* London, Pelican Books 1981, str. 206–207.

[45] H. Rauschning, *The Redemption of Democracy*, New York 1941, str. 54.
Podstatnou část „mladíků, kteří nebudou nikdy váhat“ – v SS a jejich „zvláštních komandech“, která organizovala nejhorší excesy na východě či jim asistovala – tvořili lidé vyšlí z univerzit, dokonce i „vysoce kvalifikovaní akademici, úředníci, advokáti“. (Kershaw, *cit. dílo*, str. 381–382.)

[46] Kershaw – Lewin /eds./ *op. cit*., str. 104–105; L. Uris, *Armageddon,* London, Corgi Books 1964, str. 142. Podrobně P. Fritzsche, *Germans into Nazis,* Cambridge 1998; J. Weiss, *Ideology of Death: Why the Holocaust Happened in Germany*, Chicago 1996.

Stojíme před jednou z historických ironií. Hitlerův bohémský organizační nezájem zbavoval hnutí pevné struktury; jeho personální politika v podstatě pouze kopírovala „tradici *Niebelungů*“, snad podepřenou sociálním darwinismem, vírou, že „nejlepší mužové nakonec převládnou“; po „noci dlouhých nožů“ se vrátil k „zavádění pořádku“ až po „zradě reakcionářů“, neúspěšném pokusu o převrat 20. července 1944. A přesto hitlerovský „model charismatické autority“, „systém bez systému“, „správního a vládního zmatku, eroze jasných kontur moci“,[47] vstoupil do všeobecného povědomí jako koncentrovaný výraz německého „smyslu pro řád“.

S vědomím této ironie si můžeme lépe uvědomit, v čem spočívala převaha „komplexního totalitariamu“ nad „nekomplexním“, a také, proč se Stalin stal nejpřednější figurou „éry mas“.

Sociální psychologové vyznačili tři hlavní typy masových vrahů: (a) psychologický, kdy vraha ovlivnilo specifické rodinné prostředí a těžké sexuální problémy, (b) biologický, kdy fyzický defekt nebyl psychicky překonán a stal se zdrojem komplexů, (c) sociologický, daný životem v prostředí ghett a brutalizovaných minorit. U Stalina nalézáme všechny tyto „tři zdroje“ v ještě ostřejší podobě než u Hitlera.

V mládí musel snášet neustálé bití otce-opilce; ani holinky s vysokými podpadky nemohly zastřít, že je malé postavy; měl zchromlou ruku, neštovice mu zjizvily tvář a knír nemohl zakrýt silně zažloutlé, dovnitř zakřivené zuby. Kromě nedokončeného studia v pravoslavném semináři neměl formální vzdělání a neznal cizí jazyky; když jeho světem sběhlý konkurent Lev Trockij dával na schůzích politbyra „stalinské klice“ najevo své přezírání tím, že si četl módní francouzské romány, nepochopil, jaké emoce tím vyvolává. Na rozdíl od typických charismatiků, jakými byli Hitler, Goebbels či Trockij, nebyl Stalin ani davovým řečníkem – a to nejen pro gruzínský akcent své ruštiny. Proto také v „jeho éře“ vznikla ona tradice „vůdce lidu“, více či méně plynně předčítajícího traktáty, na něž shromáždění reaguje na povel, ve stylu chórů byzantského hipodromu.

Všechny tyto slabiny však zastínila enormní síla ambicí i přednosti, které se hodily do uzavřeného prostředí komunistických výborů a sjezdů, a také pro jednání s lehkověrnými odjinud. Tam byl Stalin dokonalým hercem, velmistrem klamu a manipulace. Od počátku se dostával do popředí nikoliv verbálním radikalismem, ale tím, že si uprostřed svárů bolševických frakcí a exhibicí primadon – Trockého, Zinověva či Bucharina – vytvořil renomé člověka střízlivého a skromného, jehož jedinou starostí je blaho „strany a lidu“; a přitom si z pozice generálního tajemníka, původní „leninskou gardou“ chápané málem jen jako druhořadý administrativní úřad, kolem sebe vybudoval falangu věrných. „Bez vysvědčení“ si osvojil rozsáhlé znalosti – i v oblasti krásné literatury je spisovatel Simonov označil za „omračující“ – a v tomto smyslu „daleko převyšoval všechny své nástupce od Chruščova až po Gorbačova“[48] a také, byť po svém, přes psychopatický filtr, účelově „porozuměl lekcím ruských dějin“.

---

[47] Kershaw – Lewin /eds./, *op. cit*., str. 82, 95–101.

[48] K. Simonov, *Glazami čelověka mojego pokolenija*, Moskva 1990, str. 142; V. Zubok – C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Harvard U. P. 1996, str. 22.

4. Stalin a „homo sovieticus“

Bývalý aktivista stalinských let napsal:

Za onoho strašného jara 1933 jsem viděl lidi umírat hladem. Viděl jsem ženy a děti s nafouklými břichy, modrající, ještě dýchaly, ale dívaly se již nepřítomnýma očima bez života. A viděl jsem mrtvé v roztrhaných polokožíškách a laciných válenkách, mrtvé ve venkovských chatrčích i v tajícím sněhu staré Vologdy, pod charkovskými mosty... Toto všechno jsem viděl, a přesto jsem ani nepřišel o rozum, ani nespáchal sebevraždu. Ani jsem neproklínal ty, kdož mě posílali, abych v zimě odebíral rolníkům obilí a na jaře přesvědčoval lidi, kteří se sotva drželi na nohou, byli vyhublí na kost nebo opuchlí hladem, aby vyšli do polí a „plnili bolševický osevní plán v údernickém stylu“.[49]

Člověk v západní společnosti měl vždy více méně svobodnou volbu; dokonce i v nacistickém systému se mu nabízely možnosti psychologického úniku. V sovětském totalitarismu možnost volby prakticky neexistovala.

Sociologie i psychologie nás seznamují s faktory, které se prosazují v chování jednotlivce: v člověku je zakódován sebezáchovný reflex přežít cestou přizpůsobení, racionalizovat si nevyhnutelné, ale také potřeba být veden, někoho nebo něco zbožňovat, „být při tom“, být chválen a uznáván. A tyto faktory se v „komplexním totalitarismu“ nevyhnutelně projevily v extrémních formách. Obdiv si zaslouží ta hrstka lidí, která se dokázala orientovat a i v těchto extrémních podmínkách se řídila mravními principy. Ale nebráníme se ani porozumění a lítosti alespoň vůči dvěma početnějším skupinám: (a) tzv. čestným komunistům, kteří si do té či oné míry uchovali čisté ruce nebo vystřízlivěli ze svého fanatismu natolik, že se snažili pomáhat obětem nebo je chránit;[50] (b) mladé svedené generaci 30. let, které chyběla životní zkušenost a žila v totální izolaci od okolního světa.

Na druhé straně přes obecné polehčující okolnosti je těžké pochopit sovětskou kulturní elitu a hledat pro ni historické alibi.

Spisovatel Korněj Čukovskij si zapsal o Stalinově návštěvě komsomolského sjezdu: „Jen vidět ho bylo pro nás všechny štěstím... Každý jeho pohyb v nás vyvolával hlubokou úctu. Nikdy jsem netušil, že budu kdy schopen takových citů... Pasternak mi stále šeptal do ucha slova nadšení. Šli jsme potom společně domů a oba jsme vychutnávali pocit vlastního štěstí.“ Vlastní štěstí vychutnávali – brzy po všech hrůzách kolektivizace a hladomoru a uprostřed procesů – dva lidé, kteří byli řazeni k nejmoudřejším a nejčestnějším, a jimiž Stalin pohrdal. Ilustrací je *vožďův* telefonický rozvor s Pasternakem o osudu básníka Osipa Mandelštama:

„Proč ses neobrátil na Svaz spisovatelů nebo na mne (aby ses za Mandelštama přimluvil)?“ ptal se Stalin. „Kdybych já byl básníkem a můj přítel-básník byl v nesnázích, šplhal bych přes

---

[49] L. Kopelev, *No Jail for Thought*, London, Penguin Books 1979, str. 33.

[50] Zde také nalézáme podstatný rozdíl mezi oběma typy totalitarismu.
I na straně nacistů byly „bílé vrány“, a „polepšený“ Hermann Rauschning psal po svém odchodu do exilu (1936) pravdivější analýzy totalitarismu než eurokomunisté o 60 let později. V případě „čestných komunistů“ jde však o kategorii mnohem širší, sahající od prostého aktivisty až do stranické *nomenklatury*. Je lhostejné, zda a nakolik takového jednotlivce ovlivnila „přirozená dobrota srdce“, rodinná výchova (ať již náboženská nebo obecně humanistická), četba klasické literatury či trpká osobní zkušenost. I když třeba zcela neprohlédli, všem jim byla společná víra v socialismus, spravedlivou společnost sociálně rovných, která je „zcela legitimní“, byť zřejmě utopickou tužbou lidstva.

všechny zdi, abych mu pomohl... Je to přece velký básník, nebo ne? Mistr?“ Pasternak se zmohl jen na vytáčky: „O to přece nejde.“ „A o co tedy jde?“ odsekl Stalin a rychle pak rozhovor přerušil.[51] Mandelštam zemřel o Vánocích 1938 v táboře v sibiřském Magadanu.

Poučený Pasternak se mohl na konci života vykázat velkou poezií, románem *Doktor Živago*, Nobelovou cenou za literaturu a ponížením, které si za to musel vytrpět od Stalinových dědiců. Skoro všichni jeho kolegové však po sobě zanechali jen druhořadou tvorbu a denunciace „ve službách velké ideje“.

Můžeme se jen dohadovat, co působilo na inteligenci nejvíce, aby se drala do první řady v chóru nebo v něm alespoň statovala; kolik z ní si vypěstovalo vlastní fanatické přesvědčení, u kolika šlo o strach, pohodlí, o kariéru a touhu po obohacení. Snad jí posloužilo jako vnitřní alibi chování jejího městského okolí, zejména mládeže a „nových dělníků“, kteří přicházeli z trápeného venkova a s vděčností přijímali to, co dostali na úkor „neuvědomělého“ rolníka.[52] Viděla, jak se člověk mění v poddajný jíl, viděla počínání přímých obětí režimu, a zvláště jak nepoučitelná je většina potrestané bolševické inteligence.[53] Přitom však, jak shrnul Pasternak v *Doktoru Živagovi*, „nikdo (z nás) neměl čisté svědomí. Každý měl důvod cítit se vinen, cítit se podvodníkem, neodhaleným zločincem... Lidé se pomlouvali a obviňovali nejen z hrůzy, ale z vlastní vůle, hnáni morbidními, destruktivními impulzy, ve stavu metafyzického transu.“[54]

Chytrost velkého manipulátora se projevila v tom, že nespoléhal jen na strach, rezignaci a „metafyzický trans“, ale pěstoval mýtus „dobrého cara“, vracel se ke „starým ruským hodnotám“, a hlavně – budoval si namísto „nevěrných bojarů“ novou elitu.

(1) Staral se, aby se excesy „druhé revoluce“ připisovaly ne-li „nepřátelům uvnitř strany“, pak alespoň příliš horlivým funkcionářům. Tak v dopisu, který s Molotovem podepsal 8. května 1934, byla praxe, uplatňovaná při „likvidaci kulaků jako třídy“ a při kolektivizaci, odsou-

---

[51] Radzinsky, *cit. dílo*, str. 352; V. Shentalinsky, *The KGB's Literary Archive*, London 1995, str. 184–185. Podrobně S. Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca 1992.

[52] Paradoxně na masu „nových dělníků“ nečekalo víc než kavalec v baráku-ubytovně. I v privilegované Moskvě připadalo v roce 1940 na obyvatele 5,5 m^2 obytné plochy. Města postrádala infrastrukturu. V šedesátitisícovém historickém Pskově obstarávaly celou městskou dopravu dva autobusy, půlmilionový Stalingrad neměl do roku 1939 kanalizaci. Přídělový systém na chleba byl zrušen v roce 1935 a v neprivilegovaných městech čekali lidé v letech 1939–1940 dlouhé hodiny ve frontách, aby si mohli koupit alespoň jeden bochník, atd. (S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times*, Oxford U. P. 1999. str. 40–58. Cf. i L. Siegelbaum – A. Sokolov, *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*, Yale U. P. 2000.)

[53] Proti teroru kolektivizace a „rozkulačování“ se vzbouřilo mnoho vesnic na jihu, kde byla silná tradice kozácké svobody, ale jinde byla reakcí zoufalých rolníků spíše sebevražda; agenti OGPU (NKVD), milice a straničtí aktivisté mohli lidi týrat a nahánět do dobytčích vlaků na Sibiř doslova jako ovce. Pokud jde o zavržené staré bolševiky, jsou nad jiné poučné vzpomínky ze „souostroví Gulag“ z pera Jevgenije Ginzburgové. Ukazují nejen zaslepenou víru většiny z nich, že „Stalin o tom neví“, ale i neotřesenou aroganci, jak ji například předvedla vzdělaná a světa znalá žena jednoho z nejvyšších funkcionářů, Sofie Mežlauková. Byla držena v táboře na dalekém severu, na Kolymě, a jako ostatní vězni trpěla kurdějemi a úplavicí. Kdysi jí na Západě lékáři radili, že nejlepším lékem proti střevním poruchám je dieta, a ona se toho držela. Na domluvy reagovala i na prahu smrti s nadřazeným úsměvem, a tak i „jedné noci ve spánku tiše zesnula.“ (E. Ginzburg, *Into the Whirlwind,* London 1989, str. 275.)

[54] Příkladem takového „metafyzického transu“ byl Bucharinův spolupracovník Slěpkov, pokládaný za „okouzlující osobnost, skvělého vědce plného laskavosti“. Udal přes 150 lidí a pak na vlastním procesu vykřikoval – „Musíme před stranou kleknout na kolena!“ (E. Ginzburg, *cit. dílo*, str. 104–106; B. Pasternak, *Doctor Zhivago*, London 1958, str. 409.)

zena jako „represe v masovém měřítku“. Dopis nařizoval přísný prokurátorský dozor, omezoval i práva politické policie (tehdy *OGPU*) zatýkat a stanovil „maximální počet osob, které mohou být drženy ve vězení“ – tedy mimo tábory nucených prací –, na 400 000 osob. Odtud vznikala i tomu odpovídající mytologie: jako Němci říkali „kdyby to jen *führer* věděl“, v „Rusku i vzdělaní lidé ve vražedném žáru čistek věřili, že o nich Stalin neví. V obou případech byli diktátoři vlastně zproštěni jakékoliv odpovědnosti“.[55]

(2) Kdysi Stalinovi mezi bolševiky škodilo Leninovo obvinění, že svůj neruský původ kompenzuje postoji typickými pro ruského koloniálního *děržimordu*. Nyní mu atmosféra fašistické hrozby zvyšovala renomé ve všech vrstvách tím, že okázale zdůrazňoval ruskou národní hrdost a státní zájmy, vrátil se k carským uniformám i viditelně navazoval na staré mesianistické představy o Rusku jako spasiteli lidstva.

(3) Znaje dokonale slabosti lidí, zvláště touhu „mít“, Stalin jimi manipuloval tak, aby si pro svůj režim vytvořil zázemí „materiálně zainteresovaných“. Korupce byla inzerována v podobě odměny za vzornou práci – byla pro to vytvořena i heroická figura havíře Stachanova –, ale byla užívána v různých formách a v širokém rozsahu. Odhaduje-li se pro první polovinu 20. let reálný poměr příjmů elity a dělníka 5:1, pak od „druhé revoluce“ to již bylo 40–50:1. S čistkou Stalin dokončil i proměnu bolševické elity v novou státní a stranickou *nomenklaturu*.

Starokomunisté a „lidé odjinud“ hlavně zaznamenávali změnu životního stylu *vožďě* a jeho nejbližších. Funkcionář maďarského původu, ekonom Jenö Varga, o nich psal: „Mají zahradníky, kuchaře, služky, vlastní lékaře a ošetřovatelky – někdy kolem padesáti lidí, a to vše na státní útraty. Mají zvláštní vlaky, osobní letadla, osobní stráže, celé flotily aut sloužící jim a jejich rodinám... Takto mohou v Americe žít pouze multimilionáři.“[56] Stalin sám se nastěhoval do „bližší *dači*“ v Kuncevu, proslulého místa nočních schůzek „se soudruhy nejvěrnějšími“. Nejprve byl celý pozemek obehnán pětimetrovou zdí, v době procesů postavili ještě zeď další, tentokráte i s pozorovatelnami pro zesílenou bezpečnostní ostrahu. Jiným barometrem byla rychlá výměna obyvatel velkého luxusního bloku postaveného pro vysoké funkcionáře, nazývaného „domem na nábřeží“: noví přicházeli do bytů těch, kdož byli označeni za nepřátele lidu, doslova ve chvíli, kdy v kuchyních ještě nevychladly sporáky. Tak Berija nastěhoval do bytu po zatčeném světoznámém režisérovi Mejercholdovi svou šestnáctiletou milenku a osobního šoféra, Dimitrov dostal *daču* po Ježovovi atd.

V historickém kontextu však byla významnější celková „reforma *nomenklatury*“, charakteristická odstupňovaným systémem „nestandardních“ privilegií – zvláštního zásobování potravinami a všemi druhy nedostatkového zboží, na sovětské poměry komfortních bytů, aut, péče ve speciálních nemocnicích a zotavovnách atd. Celá tato služebná „nová třída“ nazývala Stalina *chazjainem* (hospodářem), což dobře vyjadřovalo jejich vzájemný vztah. Smetánku *nomenklatury*, k jejímuž mínění buď v Kremlu nějakým způsobem přihlíželi, nebo jí svěřovali důležitější dílčí úkoly a rozhodování s podmínkou, že budou maximálně výkonní, nebo alespoň maximálně poslušní, tvořilo prakticky až do konce sovětského režimu jen asi tři tisíce lidí – čelní aparátníci („Staré náměstí“), „kapitáni průmyslu“, vyšší důstojníci armády

[55] Fainsod, *cit. dílo*, str. 185–187; Kershaw – Lewin /eds./ *cit. dílo*, str. 117.

[56] Radzinsky, *cit. dílo*, str. 291. Obecně o privilegiích a „nové třídě“ Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, str. 95–114; Kershaw – Lewin /eds./, *cit. dílo*, str. 53–74. Podrobně T. H. Rigby, *Political Elites in the USSR*, Aldershot 1990.

a bezpečnosti („Lubjanka"), vědecké špičky i poddajní „mistři kultury". K *nomenklatuře* však počítáme i desetitisíce tzv. středních kádrů, které „pouze vykonávaly", ale od nichž Stalin rovněž žádal „tělo i duši". Nakonec se přiživily i statisíce, možná miliony těch, kdož stáli mimo *nomenklaturu*, ale využili nabídnuté šance udavačství: chtěl-li někdo získat místo svého nadřízeného, sousedovu místnost v komunálním bytě či zbavit se nepohodlného manželského druha, dosáhl toho nejsnadněji právě touto cestou. Jen dodejme, že je stejně všechny – *nomeklaturu* i ty ostatní – dal *chazjain* pro jistotu hlídat oněmi policejními a doktrinářskými psy, jak je vylíčil ve *Zvířecí farmě* Orwell.

Gang poslušných v Kremlu

Když se v březnu 1939 sešel XVIII. sjezd *VKS(b)*, ukázalo se, jak dramaticky se změnila tvář *nomenklatury*. Stalin se s „nepříjemnostmi" z předcházejícího „sjezdu vítězů" vypořádal důsledně: z 1966 delegátů tohoto sjezdu se jich v Kremlu objevilo jen 59; v leningradské delegaci byli – s výjimkou dvou funkcionářů žijících v Moskvě – jen „noví lidé" a s ukrajinskou delegací tomu bylo podobně. Z předložené statistiky o členství ve *VKS(b)* se dalo vyčíst, že čistka postihla 75 % z těch, kdož byli členy před rokem 1929, tj. asi milion lidí. V předsednictvu sjezdu zasedli kromě zbytku starých (Molotov, Lazar Kaganovič, Klim Vorošilov a Anastas Mikojan) muži druhé generace „vítězů" – šéf kádrového oddělení ÚV Georgij Malenkov, Nikita Chruščov, Andrej Ždanov a nový komisař vnitra (*NKVD*) Lavrentij Berija. Na druhé příčce hierarchického žebříčku, mezi republikovými a oblastními tajemníky, kteří také dostali místo ve sjezdovém sále, byl „vzestup mladých na kostech starých" ještě výraznější: z 333 oblastních tajemníků bylo 293 „čerstvých zdravých sil", z nich 90 % mladších 40 let. A pozdější probírka jejich dotazníky také ukázala základní rys stalinské techniky – budovat *nomenklaturu* především z polovzdělaných, ale spolehlivých a „pracovitých": přes 70 % oblastních tajemníků a přes 80 % městských tajemníků mělo nanejvýše základní (čtyřtřídní) školní vzdělání.

Stalin naprogramoval sjezd tak, aby delegáti nejen hlučně vzývali jeho jméno, ale aby se i hodně smáli: zvláště nad poraženými nepřáteli, ale také nad vlastními příliš doktrínou posedlými horlivci; jak s hořkostí poznamenal ruský historik, „šílenci se smáli vlastnímu šílenství"![57] Z podtextu hlavních referátů bylo však patrné základní poselství: je nutná konzolidace, a tedy i mírnější vnitřní politika, protože to vyžaduje napjatá mezinárodní situace. Ve skrytu se přitom myslelo hlavně na stav velitelského sboru Rudé armády, kde vír čistek potopil 3 z 5 maršálů, 14 ze 16 velitelů armád, 60 ze 67 sborových velitelů, 136 ze 199 velitelů divizí, všech osm admirálů a s nimi i asi polovinu důstojnického sboru (na 40 000 lidí). Ještě před sjezdem, v listopadu 1938, tajná rezoluce ÚV znovu odsoudila „hrubé porušování právních norem"; a v prosinci byl zbaven funkce „krvavý trpaslík s tichým hláskem" Ježov, tajemník ÚV, předseda Komise stranické kontroly a komisař vnitra.

---

[57] Radzinsky, *cit. dílo*, str. 413. Celkem se odhaduje, že v letech 1937–1939 bylo uvězněno kolem 7 milionů lidí; z toho byly nejméně 3 miliony „oficiálně odsouzeny", z nich za „politické přečiny" 1,4 milionu. Jen mezi srpnem 1937 a listopadem 1938 bylo na základě rozsudků „trojek" *NKVD* zastřeleno 400 000 lidí. (S. G. Wheatcroft, „The Scale and Nature of Stalinist Repression ...", *Europe-Asia Studies*, 2000, čís. 6, str. 1143–1159.)

„Syndrom Ivana Hrozného“ v Kremlu ustupoval starosti o státní zájem, tj. přípravě na válku. Ale byl to trend krajně rozporný, atmosféra „chystáme se k rozhodujícímu boji“ dále živila pomstychtivé a kořistnické reflexy. Na jedné straně bylo z táborů propuštěno více než 300 000 dětí komunistické štěstěny, mezi nimi zejména důstojníci a specialisté potřební ve válečném průmyslu (budoucí maršálové Rokossovski a Mereckov, letecký konstruktér Tupolev, fyzik Landau atd.); na druhé straně si podle odhadů jen „konečné účtování“ v armádě, přes všechnu absurditu takového počínání, vyžádalo v letech 1939–1941 ještě dalších 40 000 obětí. Ježov v doznání, které učinil po opakovaném mučení a zřejmě již nepříčetný, pronesl podle soudního spisu i tato slova: „Vyčistil jsem 14 000 čekistů, ale má obrovská vina je v tom, že jsem jich nevyčistil více.“[58] O to, aby se „čistilo dále“, se postaral jeho nástupce Berija, tentokráte pod heslem zbavit bezpečnostní orgány ježovských „porušovatelů zákonnosti“. Jinak mezi novými oběťmi byly například tři světoznámé osobnosti – genetik Vavilov, divadelní režisér Mejerchold a spisovatel Babel – nemluvě již o dalších desetititisících, udaných sousedy, kolegy ze zaměstnání či členy vlastní rodiny.

Leccos o letech 1938–1941 se asi nikdy nedovíme, například ani kdy zmizeli v neoznačených hrobech členové dřívějšího politbyra Rudzutak, Čubar, Ejche a Kosior, exulanti-vůdcové polské, jugoslávské či maďarské komunistické strany a další. Víme ale, že NKVD své metody nezměnil. Jak psal Molotovovi v zoufalém dopisu z vězení Mejerchold: „Byl jsem donucen lehnout si na zem tváří dolů a pak jsem byl bit přes chodidla a páteř gumovým obuškem... Nesnesitelné fyzické a psychické utrpení způsobilo, že mi z očí tekly slzy nepřetržitým proudem... Když jsem po osmnáctihodinovém výslechu ulehl na pryčnu a usnul... probudil jsem se vlastním sténáním a křečovitými stahy těla, jaké má pacient v posledním stadiu tyfové horečky.“[59]

Ale Stalin přes všechno, co připomíná patologické výstřednosti Ivana Hrozného a Petra Velikého, skutečně připravoval zemi na válku. Kromě diplomatických a vojenských příprav probíhaly i významné přípravy psychologické, a to nejen v podobě standardních apelů „vlast je v nebezpečí“. „Vytvoření válečné ekonomiky v době míru“,[60] drakonické utužení pracovního zákonodárství pod heslem „ekonomické mobilizace“ bylo provázeno „dary pro sovětského člověka“. Alespoň v privilegovaných městech se v obchodech objevilo – i díky kořisti z okupovaného Pobaltí – větší množství spotřebního zboží. Tím se i Stalinova slova „žije se lépe, žije se radostněji“ stala součástí sebeklamu, davové psychózy.

5. Rusko a Evropa

Názory historiků na Stalinovy válečné přípravy se různí. Zdá se však oprávněné mínění, že až do léta 1939 usiloval spíše o „politiku kolektivní bezpečnosti“ a vytvoření společné fronty se západoevropskými mocnostmi než o dohodu s Hitlerem.

Nejasnosti o záměrech Kremlu existovaly již od doby, kdy Stalin konzolidoval svou moc. I vzhledem k vnitřnímu stavu SSSR, který sotva radil k bojovným postojům, směřovala Mos-

[58] Radzinsky, *cit. dílo*, str. 416–418.
[59] Shentalinsky, *cit. dílo*, str. 25–26.
[60] Kershaw – Lewin /eds./, *op. cit*., str. 187.

kva k tomu, co se obecně nazývalo „linií ministerstva zahraničí“: navazovala normální diplomatické a obchodní styky a uzavírala smlouvy o nenapadení. Z prostředí starých bolševiků však stále vycházely iniciativy odrážející touhu po světové revoluci. Rezoluce VI. kongresu Komunistické internacionály (*Kominterny*, 1928) mohou sloužit jako ilustrace, jak zkreslené bylo vnímání světa očima zaslepenýma ideologií. Kongres volal k „frontálnímu útoku proti kapitalismu“, vytvoření režimů sovětského typu. Parlamentní demokracie byla odsouzena jako špatně zastřená buržoazní diktatura; sociálnědemokratické strany byly nejen prohlášeny za „zálohy kapitalismu“, ale za hlavní zdroj fašismu, a nejnaléhavějším úkolem byl tedy boj proti nim („proti sociálfašismu“), nikoliv proti stranám pravicového extrémismu.

Stalin nikdy ultrarevoluční teorie („permanentní revoluce“) nepřijal, a v tomto smyslu byl i skeptický vůči pojetí VI. kongresu. Říkal, „milionové masy mají psychologii stáda“, „bojí se ztratit své (buržoazní či sociálnědemokratické) vůdce“, zélótové *Kominterny* „předpovídají každý rok proletářskou revoluci a ona nepřichází“. Byl si však i vědom, že iluze *Internacionály* se hodí jeho hlavnímu záměru, vyjádřenému zásadou – revolucionář a internacionalista „je ten, kdo je bez výhrad, bezpodmínečně, otevřeně a vědomě ... připraven chránit a obhajovat SSSR“. Ještě v dubnu 1934 poučoval Dimitrova, jehož designoval za generálního tajemníka *Kominterny*, podle šablony VI. kongresu: „Je třeba ukázat, že se buržoazie zříká demokracie a přechází v té či oné podobě k fašismu, protože (již) nemůže vládnout jinak. Na rozdíl od minulosti nemá dnes smysl ani boj dělníků za parlamentní demokracii.“[61] Bulhar snad i tiše smýšlel jinak, měl s fašismem přímou osobní zkušenost. V každém případě však přicházely od chytřejších evropských komunistických vůdců (Ital Palmiro Togliatti aj.) podněty k revizi a i Stalin seznával, že v podmínkách, kdy mezinárodní iniciativu přejaly pravicově-radikální režimy, mohou „třídní přístup“ a teorie „sociálfašismu“ vést k nebezpečné izolaci SSSR. A tak teze, předložené VII. kongresu *Kominterny* (1935) Dimitrovem a Togliattim, byly vítězstvím pragmatismu. Všechno ostatní mělo být nyní podřízeno boji proti fašismu – míněno skutečnému fašismu – a zachování míru. Alespoň zčásti byly uznány přednosti „buržoazní demokracie“ a úkolem komunistů se stalo tvořit „lidové fronty“ se všemi „mírovými a vlasteneckými silami“.

To nabídlo širší prostor komisaři pro zahraniční věci Maximu Litvinovovi, jenž hořel nenávistí vůči nacistům a zároveň chtěl využít ochoty západních elit k dohodě. I když v literatuře obvyklý obraz Litvinova jako téměř disidenta je zkreslený, jeho chápání rusko-sovětských státních zájmů se shodovalo s nejakutnějšími potřebami doby. K nim patřil i vstup SSSR do oficiální propagandou předtím proklínané Společnosti národů (1934) i spojenecké smlouvy s Francií a Československem (1935).

Stalin chválil vůdce francouzských komunistů Maurice Thoreze za to, jak dobře vede stranu po „linii lidové fronty“; chválil i Dimitrova za to, že vnesl do zatuchlého doktrinářského prostředí *Kominterny* „evropského ducha“.[62] Ve společné zájmy se Západem však nevěřil a mnichovská dohoda pro něj v tomto smyslu znamenala důležitý zlom. Na celonočním zasedání politbyra (29.–30. září 1938) musel Litvinov vyslechnout drtivou kritiku svého kurzu. Příslušná korektura na sebe nedala dlouho čekat.

---

[61] Z. Brzezinski, *The Grand Failure*, New York 1989, str. 194; Dimitrov, *cit. dílo*, str. 98–102.
[62] Dimitrov, *cit. dílo*, str. 114–115.

Anšlus a východoevropské domino

Pro Hitlera zatím znamenal obdobný důležitý zlom anšlus (*Anschluss* – připojení) Rakouska v březnu 1938. Historikové vypočítali hlavní výhody, které mu z toho vyplynuly.

(a) Mohl tak dát zapomenout na „krizi špiček", která propukla v souvislosti se soukromými aférami šéfů armády, Blomberga a Fritsche; rakouský triumf byl pro něj po Röhmově „puči" dalším stupněm k „upevnění osobní moci, a zvláště nadvlády nad armádou".[63] Po frenetickém uvítání, které mu připravilo rakouské obyvatelstvo, následovaly patřičné státoprávní akty. Rakousko se stalo *Ostmark*, součástí „Velkoněmecké říše" (*Grossdeutschland*). V plebiscitu 10. dubna odhlasovalo tyto změny 99,75 % Rakušanů a 99,08 % Němců.

(b) Politicko-strategická mapa východoevropského prostoru se výrazně změnila. Nešlo jen o Československo, pro nějž byl příchod *wehrmachtu* na jižní hranici předehrou k mnichovskému diktátu a pak k 15. březnu 1939. Anšlus také odhalil základní omyl západní diplomacie: podle ní Hitler musel respektovat Mussoliniho zájmy na horním Dunaji, jinak by se „osa Berlín–Řím" rozpadla. Ve skutečnosti Mussolini v telegramu s jednoduchou adresou „Hitler – Vídeň" napsal: „Mé stanovisko je určeno přátelstvím (našich dvou zemí), zpečetěným Osou". Jak zaznamenal Papen, „žádná cizí mocnost se neodvážila intervenovat" a Hitler se „stal nepřístupným k radám všech, kdož mu radili umírněnost v zahraniční politice."[64]

Anšlus, kterým splnil hlavní část snu o „Velkoněmecké říši", pojal Hitler jako důkaz o vlastní „historické misi" a šířeji – o své neomylnosti. Logicky následovalo jeho rozhodnutí rychle napravit zbývající „historické nespravedlnosti" vzešlé z porážky v první světové válce a versailleského systému. A Mnichov pak pro něj byl dalším důkazem, že mu nic nestojí v cestě. „Naši nepřátelé jsou jen malí červi," řekl potom svým generálům, „viděl jsem je v Mnichově."[65]

Zároveň došlo ke změně, s kterou Hitler ani příliš nekalkuloval: s anšlusem se pro třetí říši otevřela brána do jihovýchodní Evropy.

Radikální pravice zde měla mnoho bojechtivých příznivců; a teroristické činy jejích organizací – bulharské *IMRO* (Vnitřní makedonské revoluční organizace), chorvatské *Ustaši*, maďarských *Šípových křížů* či rumunských *Železných gard* vyvolávaly strach jdoucí daleko za hranice jejich zemí. Dříve tyto organizace téměř výlučně sázely na Mussoliniho, nyní však nacházely svůj vzor spíše u nacistů; a nehrálo roli, zda šlo o země, které také žily ve stínu „křivd versailleského systému" (Bulharsko, Maďarsko), či o země, které z tohoto systému profitovaly (Rumunsko, Jugoslávie). Obdobný posun nastával i v etablovaných politických stranách a ozbrojených silách. Na ně, ale i na masu obyvatelstva nejprve působily ekonomické skutečnosti. Únik ze světové krize do relativní prosperity si totiž především vysvětlovaly výhodnými obchodními (*clearingovými*) smlouvami, uzavíranými od roku 1934: na jejich základě šly do Německa zemědělské přebytky a suroviny výměnou za průmyslová zařízení. Nyní se k nim přidával faktor ve světové politice velmi účinný – ohromení či okouzlení sílou.

Tradiční elity, těžce zkorumpované a nejednotné, neochotné dodržovat principy parlamentní demokracie už i v letech poměrné evropské stability, byly vývojem vyděšeny: ať již byl jejich postoj k versailleskému systému jakýkoliv, v zásadě si přály zachovat *status quo* včet-

---

[63] Kershaw, *Nemesis*, str. 51–60. Podrobně K.-H. Janssen – F. Tobias, *Der Sturz der Generäle*, München 1994.
[64] F. von Papen, *Diaries*, London 1952, str. 438. Cf. i Kershaw, *cit. dílo,* str. 65–83.
[65] Kershaw, *cit. dílo*, str. 123.

ně dobrých vztahů se západními mocnostmi. Hrozily se vlny nacionalismu, pravicového radikalismu a nyní i lekce, kterou jim udělil Mussolini. Deset dnů po vstupu Němců do Prahy dal Tiraně ultimátum, aby přijala italský protektorát a dovolila vstup italských vojsk; a když tamější král Zog váhal, následovala (7.–10.dubna) okupace Albánie ve stylu anšlusu.

Pro ty, kdož toužili zastavit rozklad *statu quo*, se alespoň na chvíli zdál příslibem obraz Jugoslávie, hodně odlišný od německo-italských očekávání i všeobecného balkánského trendu.

Až dosud byl vývoj v tomto mnohonárodnostním státě především určován dvěma faktory: (a) Nadvládou Srbů, kterou lze nejlépe vyjádřit čísly o složení vlád, které se za 268 měsíců existence královské Jugoslávie vystřídaly: funkci ministerského předsedy drželi Srbové 264 měsíců, ministra zahraničí 247 měsíců, ministra vnitra 240 měsíců a ministra obrany stále. (b) Nespokojeností ostatních etnik, přičemž ostrá opozice Chorvatů byla prakticky permanentním jevem politické scény.

Ať již měli vůči srbskému chování jakékoliv výhrady, odpovědní politikové – jako mluvčí katolických Slovinců páter Korošec či bosenských muslimů Spaho – uzavírali kompromisy s Bělehradem a v tomto rámci také dosáhli pro své rodáky zřetelných výhod. Avšak katoličtí Chorvati, podle britského mínění „irštější než sami Irové", pokládali takovou taktiku za ponižující. „Mám chuť nechat Srby a Chorvaty, aby se vařili ve vlastní šťávě! Myslím si, že obojí (jak ti, tak ti) jsou blázni, kteří si nevidí na špičku nosu," hněval se přítel jihoslovanských národů, R. W. Seton-Watson.

Odhlédneme-li od silné dávky iracionality, vlastní každému nacionalismu, pak za jednotlivými epizodami jejich téměř neustálých třenic, kdy se vyhlašoval výjimečný stav, střílelo i zabíjelo na půdě parlamentu – tak zemřel i vůdce Chorvatské selské strany (*Hrvatska seljačka stranka – HSS*), Stjepan Radić –, ležela zásadní rozdílnost dvou politických kultur: „unitarismus byl plodem základní srbské (politické) zkušenosti", chorvatská zkušenost se historicky formovala „stálými spory s Vídní a Budapeští z pozice separátní politické existence".[66]

V situaci, kdy již rizika destabilizace – rozpad Jugoslávie do trpasličích útvarů by znamenal pohromu, eldorádo *lumpenů* (*Ustaša, IMRO*, atd.) a závislost na libovůli mocnějších – byla zcela zřejmá, vzešla právě ona naděje, že se nacionalismem rozpálené hlavy konečně zchladí. V době sudetské krize se Vladko Mačekovi, vůdci *HSS*, která právě ve volbách získala 80 % chorvatských hlasů, dostalo v Bělehradě nadšeného uvítání a poté se ujal iniciativy princ-regent Pavel. Výsledkem byla dohoda (*Sporazum*) z 26. srpna 1939, připomínající maďarsko-chorvatské urovnání z roku 1868, ale slibující více. Zřizovala se chorvatská *banovina*, rozšířená o katolické oblasti Bosny-Hercegoviny, s vlastním parlamentem (*saborem*) a jen jemu odpovědným *bánem,* přičemž vláda a *Sabor* v Bělehradě měly napříště rozhodovat jen o věcech celojugoslávského zájmu.

Naděje však rychle pohasla. Na jedné straně pravoslavný patriarcha Gavrilo Dožić předal Pavlovi oficiální protest a pak vystoupil v rozhlase s výzvou k Srbům, aby bránili svou víru; a všude zněly srbské stížnosti, že *sporazum* otevřel dokořán dveře iredentismu. Na druhé

[66] G. Schöpflin, „Power, Ethnicity and Communism in Yugoslavia", *The New Hungarian Quarterly*, 1992, čís. 9, str. 128; M. Tanner, *Croatia. A Nation Forged in War*, Yale U. P. 1997, str. 115–137; R. West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, New York 1995, str. 11–89. Podrobně viz I. Banac, *The National Question in Yugoslavia*, London 1984.

straně klesala Mačkova autorita mezi Chorvaty; i část veřejnosti, které byl cizí ustašovský terorismus, vnímala *sporazum* pouze jako okamžitou improvizaci a toužila po stejné „separátní politické existenci“, jaké již dosáhli Slováci.

Stalinova doktrína rozporů

Mnichov utvrdil Stalina v přesvědčení, že nesmí spoléhat ani na „lidové fronty“, ani na západoevropské politiky. A od 15. března 1939 v jeho strategických úvahách zjevně dominovaly šance i hrozby související s vývojem v Polsku a pobaltských státech (Litva, Estonsko, Lotyšsko[67] a také Finsko). Když vzniklo mezi Berlínem a Varšavou napětí kolem osudu Gdaňska a obě strany si začaly vyhrožovat válkou a když, významněji, dal Chamberlain 31. března v prohlášení v Dolní sněmovně garanci, že Británie poskytne Polsku „všechnu pomoc, která je v jejích silách“,[68] dostaly Stalinovy úvahy převážně optimistický ráz. Jestliže mnichovská dohoda u něj vyvolala strach z nejhoršího, „jednotné fronty imperialismu“, nyní se vrátil k doktrinální geostrategické představě, která měla mít i pro budoucnost v jeho koncepci klíčové místo: rozhodujícím faktorem budou „meziimperialistické rozpory“. Tedy, že Hitlerovým příštím krokem bude skoncovat s Polskem a pak zúčtovat s Francií a Velkou Británií, nikoliv útok na Sovětský svaz, jemuž se tím naopak nabízejí široké možnosti.

Jasný signál, že bude v dané situaci postupovat jako ochránce ruského státního zájmu, a nikoliv jako předpojatý komunista, dal Stalin světu, a zejména Berlínu z tribuny březnového stranického sjezdu. Opakoval sice fráze o mírumilovnosti SSSR, ale v jiném kontextu než dříve. Začala již „druhá (světová) imperialistická válka“, řekl, a my imperialistům necháme, aby si ji vybojovali mezi sebou; a také – zřetelně narážeje na anglo-francouzský blok – „nedovolíme válečným štváčům, aby do konfliktu zatáhly SSSR“, „nebudeme za nikoho tahat kaštany z ohně“. V tomto smyslu byl projev rovněž vyložen sovětskou diplomacií Němcům. Aby byl signál ještě jasnější, převzal po nepohodlném Litvinovovi řízení komisariátu zahraničních věcí (3. května) Stalinův nejbližší, Molotov.

Bez ohledu na „bismarckovskou“ tradici rusko-německé spolupráce, na kterou po válce navazovaly dohody podepsané v Rapallu (1922) i z nich vycházející tajné součinnosti na vojenském poli, vládlo v evropském mínění včetně komunistů skálopevné přesvědčení, že nacistické uchopení moci vytvořilo mezi oběma mocnostmi nepřekonatelnou přehradu. Nyní však Moskva i Berlín předváděly, jak ideologická rivalita může být podřízena geopolitickým zájmům. S největší trpkostí se o tom předsvědčovali doktrináři *Kominterny*. Stať servilního Dmitrije Manuilského v *Pravdě*, „Stalin a světové komunistické hnutí“, vyvolala u *vožděˇ* výbuch zloby: nechtěl, aby se inzerovala jeho „stranická příslušnost“, a tím ohrožoval jeho mocenský gambit.

Aby doktrináře uklidnil, vysvětloval jim Stalin svou volbu tradičními pojmy: „Vede se válka mezi dvěma skupinami kapitalistických zemí... Nám se hodí, aby se řádně porvaly a vzájemně se oslabily. Je dobře, že německýma rukama bylo rozbito postavení nejbohatších zemí,

---

[67] Po okupaci českých zemí obsadila německá vojska lotyšský přístav Klajpedu (Memel).

[68] Po Chamberlainově „garančním prohlášení“ byla 6. dubna podepsána anglo-polská spojenecká smlouva a 19. května francouzsko-polská vojenská konvence. Hitler, který snad ještě koncem března počítal s německo-polským spojenectvím proti SSSR, nyní tloukl pěstí do stolu a sliboval jim „uvařit ďábelský nápoj“. Veřejná prohlášení Berlína se nesla ve stejném duchu a 11. dubna byla schválena direktiva k válečnému řešení (*Fall Weiss*). (Kershaw, *cit. dílo*, str. 176–180; Parker, *Chamberlain*, str. 204ff.)

hlavně Anglie. Hitler, aniž to chápe a aniž si to přeje, rozbíjí a podrývá kapitalistický systém... Můžeme manévrovat, štvát jednu stranu proti druhé, aby se spolu rvaly ještě více."[69] Ale rozhodně jim dal najevo, že jediným, kdo mu bude v zahraniční politice sekundovat, je Molotov.

Stalin jej vysoce oceňoval jako „železnou zadnici" – Molotov dokázal během jediné noci podepsat seznamy s 3187 rozsudky smrti a pak ještě sledovat film na jeho kuncevské *dače* – a také co do jeho efektivity na novém poli se nemýlil. Byl dokonalým partnerem ve falešné hře známé z kriminálních románů jako „taktika dobrého a zlého poldy": v mezinárodních jednáních vystupoval podle svého naturelu jako zatvrzelý a neústupný, kdežto Stalin v oné masce střízlivého muže kompromisu. „Myslím, že nebylo lehké nás oklamat," vyprávěl Molotov na konci života, „všechno bylo ve Stalinově a mé hrsti, jinak jsme v té době ani jednat nemohli".[70]

Nový šéf se v komisariátu zahraničních věcí uvedl dovršením čistky, která zde probíhala od 20. let. Mizeli staří a vzdělanější, především ti, kdož se na Západ nedívali pouze ruskýma očima. Zůstalo jen několik postav, sloužících novému *raison d'état* jako fíkové listy; na jejich místa přicházela světa i cizích jazyků neznalá „stalinská mládež". Některým, jako třeba Andreji Gromykovi, nechyběl talent, v zásadě však byli vybráni jen podle onoho jediného kvalifikačního kritéria – věrnosti straně, tj. jejímu vůdci. Podle toho i vypadala nová tvář sovětské diplomacie.

6. Pakt Ribbentrop-Molotov

V Berlíně bedlivě sledovali moskevské proměny. V květnu informoval ministr zahraničí Ribbentrop velvyslance v Moskvě Schulenburga, jaké je zde mínění o sovětských poměrech – komunismus a *Kominterna* přestaly hrát v sovětské politice významnou úlohu – a uložil mu, aby zjistil, co mají Kremlu na mysli, když Mikojan nabízí jednat o rozšíření hospodářských styků. Reakce Molotova na velvyslancovu sondáž byla pro Hitlerův tým příjemným překvapením. Především je nutno vytvořit „potřebnou politickou základnu", řekl; a i když odmítl formulaci upřesnit – mělo to být zatím jen „něco, o čem budou obě vlády přemýšlet"[71] –, bylo zřejmé, že jde o otevření málo očekávané geopolitické partie.

Stalin asi nelhal, když v září řekl Dimitrovovi: „Dávali jsme přednost dohodě s tzv. demokratickými zeměmi, a proto jsme s nimi vstoupili v jednání. Ale Británie a Francie nás chtěly jen jako své nádeníky a ještě hůře, nádeníky bez mzdy."[72]

---

[69] Dimitrov, *cit. dílo*, str. 181–182; F. I. Firsov, *Komintern: opyt, tradicii, uroki*, Moskva 1989, str. 21–22.
[70] Čujev, *op. cit*., str. 99.
[71] *The Avalon Project at the Yale Law School* (dále jen *APY*), *Nazi-Soviet Relations*; „Sovětsko-germanskije dokumenty 1939–1941 gg. iz archiva CK KPSS", *Novaja i novějšaja istorija*, 1993, čís. 1, str. 83–95. *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Series D, (dále jen *DGFP-D*) London 1957–1966, sv. 6, dok. 215–766 passim.
[72] *Dimitrov, cit. dílo*, str. 181–182. Podrobněji o kremelské strategické volbě S. A. Gorlov, „Sovětsko-germanskij dialog nakanuně pakta Molotova-Ribbentropa 1939 g.", *Novaja i novějšaja istorija,* 1993, čís. 4; G. Roberts, „The Soviet Decision for a Pact with Nazi-Germany, *Europe-Asia Studies*, 1992, čís. 1; D. Watson, „Molotov's Apprenticeship in Foreign Policy: The Triple Alliance Negotiations in 1939", *Europe-Asia Studies*, 2000, čís. 4. O různých aspektech „paralelní cesty" nacistického a sovětského režimu viz B. Wegner /ed./, *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum „Unternehmen Barbarossa",* München 1991.

Když v dubnu začala třístranná anglo-francouzsko-sovětská jednání, byli v Kremlu ještě plni nejistot: protože Rudá armáda sváděla boje s Japonci na mongolské hranici (Chalchyn Gol), báli se rozšíření japonské akce na sovětské území i toho, že německo-italsko-japonský „Pakt proti Kominterně" dostane konkrétní vojenskou podobu. Nejistotu však rychle vystřídalo sebevědomí. Zatímco anglo-francouzský blok, pod dojmem čistek skeptický ke kvalitám Rudé armády, otálel s přijetím konkrétních závazků, Stalin se začal pro SSSR domáhat „ofenzivní úlohy a útoku na Německo ze dvou stran". Rozpor se především projevil západní neochotou přijmout kremelské formulace o německé „nepřímé agresi" v Lotyšsku, Estonsku, Litvě a Finsku, v nichž národy, kterých se to týkalo, oprávněně viděly průhlednou záminku k přímé agresi sovětské.[73]

Molotovova hrozba – jestliže si v Londýně a Paříži myslí, že sovětskou vládu tvoří „naivní a hlupáci", může se jim to vymstít – se splnila. Politické rozhovory skončily 2. srpna bezvýsledně a ani jednání s vojenskými delegacemi (od 11. srpna) neznamenala obrat. Naopak, do popředí vystoupila zcela přirozená neochota Poláků a Rumunů „respektovat sovětské bezpečnostní zájmy" a v rámci údajné „mírové fronty" otevřít své hranice pro vstup Rudé armády. Tím byli západní vyjednavači postaveni do neřešitelné situace. A zatímco Londýn a Paříž neobratně hrály o čas, Berlín se choval zcela jinak, tak, jak to odpovídalo psychologii totalitních režimů: neotálel, neomlouval se, nevymlouval se ani neprosil, ale postavil Kreml před volbu – buď dorozumění, jehož součástí bude uznání sovětských zájmů,[74] nebo konfrontace. A tak logika vývoje vedla k řešení, které otřáslo západním veřejným míněním a snad nejvíce komunisty, žijícími duchem „lidové fronty proti fašismu".

19. srpen se stal klíčovým dnem. Byla podepsána sovětsko-německá hospodářská smlouva a téhož dne Kreml bez výhrad schválil Němci formulovaný návrh smlouvy o nenapadení. Stalin to opět vyložil politbyru ve formě co nejpřijatelnější rusko-komunistické mentalitě: „Přijmeme-li německý návrh," oni pak „napadnou Polsko a zásah Francie a Anglie do války se stane nevyhnutelným. Západní Evropa bude vystavena vážnému neklidu a nepokojům. Za těchto okolností budeme mít možnost zůstat mimo konflikt a doufat, že (později) vstoupíme do války za podmínek pro nás výhodných... Je však nezbytné, aby válka (mezi dvěma skupinami kapitalistů) trvala co nejdéle."[75] Když o čtyři dny později přiletěl do Moskvy Ribbentrop, zplnomocněný uzavřít smlouvu i sjednat řešení „k ní se vztahujících otázek", mohl se z míry stalinského realismu jen těšit. Na letišti byl uvítán vojenskou hudbou, která mu vedle *Internacionály* zahrála nikoliv oficiální státní hymnu *Deutschland, Deutschland über alles*, ale bojovou hymnu nacistické strany *Horst Wessel Lied*, s jejími tehdy celému světu známými

---

[73] Finský historik Max Jakobson vysvětluje, proč Churchillův výklad, obsažený v jeho pamětech a pak stále se opakující v literatuře – sousedé Ruska „se nemohli rozhodnout, čeho se bát více, zda německé agrese či sovětské ochrany" – „obětuje historickou přesnost dramatickému efektu". „Finsko a tři pobaltské státy ve skutečnosti vůbec neměly problém rozhodnout se. Německé agrese se nebály, zato sovětskou ‚ochranu' považovaly za nejvážnější hrozbu své nezávislosti. A také Polsko a Rumunsko ... netoužily po sovětském (bezpečnostním) ‚zajištění'. (M. Jakobson, *The Diplomacy of the Winter War. An Account of the Russo–Finnish War, 1939–1940*, Cambridge, Mass. 1961, str. 71.)

[74] Nabídka učiněná Kremlu zněla jasně: Německo je ochotno „orientovat svůj postup ... s ohledem na zajištění životních sovětských baltických zájmů" a také „chránit sovětské zájmy v Polsku". (*Nazi-Soviet Relations, 1939–1941*, Washington 1948, str. 36.)

[75] Cf. R. C. Raack, „Stalin's Role in the Coming of World War II: The International Debate Goes On", *World Affairs*, čís. 2, (Fall) 1996.

slovy o rozdrcení „rudé fronty a reakce“. Ještě téže noci byla v Kremlu podepsána smlouva i s příslušnými „dodatečnými protokoly“, dokumenty, které vstoupily do historického povědomí jako pakt Ribbentrop-Molotov či pakt Hitler-Stalin.

V publikované části se signatáři zavazovali zdržet se nepřátelských akcí a nevstoupit do koalice namířené proti druhému. V důležitějším, tajném doplňujícím protokolu byly vymezeny zájmové sféry: „V případě teritoriální a politické reorganizace“ (a) „v oblastech patřících baltickým státům (Finsko, Estonsko, Lotyšsko a Litva) hranici německé zájmové sféry měla tvořit severní hranice Litvy“, tj. ostatní mělo připadnout do zájmové sféry SSSR; (b) „na územích patřících polskému státu“ měla jít dělící čára „přibližně“ podle řek Narevu, Visly a Sanu. Vůči jihovýchodní Evropě „sovětská strana zdůraznila zájem na Besarábii“, a německá strana naopak „deklarovala naprostý politický nezájem“.[76]

Ribbentrop potom vyprávěl, jak se cítil „jako mezi stranickými kamarády“ – a příliš nepřeháněl. Ať již si Stalin myslel cokoliv, po podpisu paktu připil na zdraví „*führera*, jehož miluje německý lid“, a také mu vyjádřil ruskou pochvalu – *moloděc*. Z rozmluvy, kterou pak vedl s nacistickým ministrem, je zvláště zajímavá část, kde se bavili o Angličanech. „Britská armáda je slabá; britské loďstvo si již nezaslouží dřívější pověst... Jestliže Anglie přesto vládne světu, je to jen důsledkem pitomosti jiných zemí, které se nechají klamat,“ řekl Stalin. Němec k tomu přidal, že pakt proti *Kominterně* „je vlastně namířen proti západním demokraciím“, a „jak vyvozuje z psaní ruského tisku, sovětská vláda si tento fakt uvědomuje“. Ano, souhlasil *vožď*, „pakt proti *Kominterně* straší v podstatě jen londýnské City a malé britské obchodníčky“.[77]

Den nato ustrnulí anglo-francouzští vyjednavači uslyšeli od rozesmátého Vorošilova i „kamenného“ Molotova, že „vzhledem ke změněné situaci ... nemá smysl pokračovat v diskusích“. Osm dní po podepsání paktu vypukla druhá světová válka.

Čtvrté dělení Polska

Poláci rádi považovali svou republiku za velmoc, byl to však spíše jen přelud jejich „politického národa“, stejně jako v minulosti v zásadě tvořeného inteligencí: i když se její složení dost změnilo (těch, kdož se chlubili šlechtickým původem, bylo nyní méně), zachovala si vedle ctností i všechny zlozvyky minulých generací – hádavost, přesvědčení o vlastní výjimečnosti, národnostní a rasovou nesnášenlivost. Počet ukrajinských škol se v období 1921–1934 snížil o 80 %; a s uplatněním principu *numerus clausus* na vysokých školách, podle něhož složení posluchačů mělo odpovídat složení obyvatelstva, židovských studentů bylo v roce 1937 o polovinu méně než v roce 1923. Uvědomujeme si sílu tehdejších polských frustrací, pocitu, že menšiny jsou nositeli „protistátních“ (prosovětských, proněmeckých,

---

[76] *DGFP–D,* sv. 7, dok. 62, 125, 131, 134–135, 142; /J. Degras, ed./ *Soviet Documents on Foreign Policy* (dále jen *SDFP*), sv. 3, str. 359–361; „Secret Texts of the Molotov-Ribbentrop Non-Aggression Pact, 1939“, *Cold War International History Project*, (dále jen *CWIHP*), cwihp. si. edu.

[77] *APY, Nazi-Soviet Relations*; Bohlen, *cit. dílo*, zvl. str. 83. Podrobně A. Read – D. Fischer, *The Deadly Embrace*, New York 1988.
Američané byli od jara o německo-sovětských jednáních dokonale informováni pravou rukou velvyslance Schulenburga, pozdějším prvním západoněmeckým velvyslancem v Londýně „Johnnym“ Herwarthem.

separatistických) tendencí; a také nelze pominout chování židovské *lumpeninteligence*, stigmatizující v očích Poláků všechny Židy.[78] Vzhledem k výrazně multietnickému charakteru země byl však polský přístup sebevražedný, zvláště když k němu přistupovaly i jiné z tradice vyplývající neduhy – přehnaná víra v Anglii a Francii, a naopak přezíravost vůči sousedům.

Se smrtí „benevolentního autoritáře" maršála Piłsudského (1935)[79] zmizel i symbol kontinuity a negativní rysy polského vývoje se zvýraznily. Pravda, jádro vládní elity v čele s prezidentem Moscickim, novým šéfem armády maršálem Rydz-Śmygłym a ekonomickým šéfem Kwiatkowskim se stavělo za liberalizaci a sociální reformy; a předvídajíc další vývoj, prosadilo také budování nového střediska válečného průmyslu v patřičné vzdálenosti od západní hranice, tzv. centrální průmyslovou oblast (Tarnów–Skarzysko–Przemyśl). Přesto však zůstane v historické paměti označení „režim plukovníků".

(a) V souvislosti s vnitřní politikou vyvstane na mysli „Tábor národní jednoty" (*OZON*), organizovaný plukovníky Sławekem a Kocem, v jehož rámci šla významná část inteligence ve svých postojích daleko zpět od relativně umírněného Piłsudského pojetí. Celkovou atmosféru charakterizovaly pokusy o polonizaci menšin, včetně trestných výprav proti ukrajinským vesnicím, a také výstřednosti na školách: na jedné straně studenti, agresivní členové katolického „Polského orla", „s těžkými holemi, vždy připraveni vyprovokovat pranici", na druhé straně arogantní komunisté.

(b) V evropské politice snaha zahraničního ministra plukovníka Becka o dorozumění s Německem, spojená s tvrdostí vůči Československu a Litvě, byla sotva alternativou orientace na západní velmoci. Až do počátku roku 1939 se zdálo, že beckovský gambit slouží polskému *raison d'état*. Hitler měl totiž svou „propolskou alternativu": počítal s tím, že Varšava se může stát vhodným partnerem v protibolševickém tažení a v tomto smyslu byl zřejmě i ochoten omezit územní nároky vůči Polsku na minimum. Avšak od lednových rozhovorů s Beckem narazil na rozhodující překážku: polské veřejné mínění by jakékoliv nepříznivé teritoriální změny nedovolilo. Vzhledem k obratu v sovětské politice i vzhledem k tomu, že polské plány na modernizaci armády zůstaly jen na papíře, došel Hitler k logickému řešení, jehož vyústěním byla Ribbentropova moskevská cesta.

---

[78] Nositel Nobelovy ceny za literaturu Isaac Bashevits Singer píše v pamětech: „Pár brožur a řečí stačilo vymazat všechno, co nás po generace učily knihy o morálce... Díval jsem se s hrůzou a údivem, jak několik brožurek dokázalo proměnit syny a dcery rasy, která nedržela dva tisíce let v rukou meč, v potenciální vrahy. Mezi dívkami bylo módou nosit kožené kabáty, které v Rusku nosily příslušníci Čeky... Židovští komunisté v Bilgoraji slibovali, že jakmile přijde revoluce, pověsí mé strýce Josefa a Ičeho, protože jsou duchovní, hodináře Todrose, protože je buržoa, mého přítele Notteho Schwerdscharfa, protože je sionista, a mne, protože jsem si dovolil pochybovat o Karlu Marxovi... Někteří i říkali, že popraví vlastní rodiče. A někteří z těchto mladíků potom i zahynuli ve Stalinových táborech." (I. B. Singer, *Love and Exile,* London, Penguin Books 1986, str. 47, 50, 126–127.)

[79] Psychologicky byl Piłsudski „v éře mas" anachronismem, vojákem-šlechticem 19. století, pro něhož čest a důstojnost byly nejsilnějšími motivy politické akce. „Nikdy neuznal 20. století... Jeho svět byl světem paternalistické autority... Nesnášel politickou demagogii a vlastně jej znechucovaly všechny formy politiky." (A. Szczypiorski, *The Polish Ordeal,* London 1982, str. 15–16.) Snažil se tlumit nacionalistické vášně, a i když jeho mezinárodně-politické myšlení určoval tradiční „ruský syndrom", pohrdal režimy „politických oportunistů a demagogů", k nimž počítal nejen nacistickou třetí říši, ale i francouzskou třetí republiku. Respektoval jen Británii, v jeho očích stále ztělesnění dobrých konzervativních tradic 19. století.

Když 1. září překročily dvě německé skupiny armád Sever a Jih hranici, ukázala se polská vojenská slabost ve vší nahotě: světem obletěl filmový záběr ukazující sebevražedný útok polské jízdy na německé tanky. Plán „bleskové války“ (*Blitzkrieg*) byl navíc ulehčen obrannou koncepcí Varšavy, která se namísto koncentrace sil rozhodla bránit každou píď. Již 16. září se kleště tvořené skupinami armád Sever a Jih zavřely na řece Bugu a polská vláda uprchla do Rumunska. Odpor pevnosti Modlin a poloostrova Hel (Westerplatte) byl jen hrdinským epilogem nerovného zápasu, v němž Velká Británie a Francie formálně dodržely své smluvní závazky a vyhlásily Německu válku, ale vlastně nehnuly ani prstem.

Začaly se odvíjet scény připomínající tři dělení Polska v 70.–90. letech 18. století, jen s tím rozdílem, že jako hlavní protagonisté nevystupovali monarchové (Kateřina II., Bedřich II., Marie Terezie a Josef II.), ale mužové éry mas – Hitler a Ribbentrop, Stalin a Molotov.

Kreml vstoupil do velké hry nótou polskému velvyslanci a rozhlasovým projevem Molotova 17. září. „Polská vláda se zhroutila a nejeví známky života. To znamená, že polský stát a jeho vláda doslova přestaly existovat a tím i pozbyly platnosti smlouvy, uzavřené mezi SSSR a Polskem... Sovětská vláda nemůže zůstat vůči těmto faktům lhostejná ... (a také) ani k osudu svých pokrevních bratří, Ukrajinců a Bělorusů žijících v Polsku, dávno bezprávných a nyní vydaných napospas osudu ... (proto) vojska překročila hranice, aby vzala pod ochranu životy a majetek obyvatelstva západní Ukrajiny a západního Běloruska.“[80] Pod rouškou „svaté povinnosti vůči bratřím“ inkasovala Moskva svůj podíl na kořisti.

Z podnětu Stalina, jenž nebyl spokojen hlavně s „opomenutím“ ohledně Litvy, Kreml hostil ve dnech 27.–29. září znovu Ribbentropa. Byla podepsána „smlouva o hranicích a přátelství“, týkající se „bývalého polského státu“, která stanovila, že (a) vytyčená „hranice jejich vzájemných národních zájmů je konečná“, (b) „na západ od této linie vláda Německé říše a na východ vláda SSSR provedou „nezbytnou reorganizaci veřejné správy ... s vyloučením jakéholiv vměšování třetí mocnosti“. Ale hlavní těžiště leželo ve Stalinových „korekturách“, vyjádřených opět v tajném protokolu. Formulace – „podle vyznačené linie mezi jejich zájmy“, na západ od ní Německo a na východ SSSR „provedou nutnou státní reorganizaci“, „přísluší jim výlučné právo obnovit mír a pořádek na tomto území“ – v něm dostaly konkrétní obsah. Srpnový protokol byl pozměněn tak, že „území litevského státu připadne do sféry vlivu SSSR, zatímco lublinská provincie a část provincie varšavské připadnou Německu“; a Kremlu byla navíc dána volná ruka vůči Finsku.[81]

Filmové kamery zachovaly světu další absurdní scénu roku 1939: po společné přehlídce *wehrmachtu* a Rudé armády v Brestu Němci pochodovali k nové hranici pod Sověty narychlo postavenými vítěznými oblouky, na nichž vedle sebe trůnily hákový kříž a rudá hvězda. Ze sovětského oficiálního slovníku zmizel pojem „Polsko“ a vyžadovalo se označovat území na západ od demarkační čáry jako „Německo“. Tedy na otázku, kde ses narodil, odpověď měla znít: „Ve Varšavě, v Německu.“ Kreml rovněž – s tragickými důsledky pro mnohé německé komunisty a Židy – velmi široce interpretoval zásadu protokolu o potlačení „agitace, která by mohla mít (nepříznivý) dopad na území druhé strany“. Oběti stalinského realismu byly na nové hranici rovnou předávány z rukou NKVD do rukou gestapa.

Na zasedání Nejvyššího sovětu 31. října vyjádřil Molotov uspokojení nad zkázou Polska těmito slovy:

---

[80] *SDFP,* sv. 3, str. 374–376.
[81] *SDFP,* sv. 3, str. 377–379; „Secret Texts of the Molotov–Ribbentrop Pact“, *CWIHP,* cwihp.si.edu.

Polské vládnoucí kruhy se velmi chlubily stabilitou státu a silou armády. Stačil však jediný rychlý úder nejprve německou armádou a pak Rudou armádou, aby z tohoto bastarda versailleské smlouvy, žijícího z útlaku nepolských národností, nezbylo nic.[82]

Tehdy již obyvatelé východního Polska, oblastí počítaných mezi nejzaostalejší ve střední Evropě, se stali první v řadě Stalinových nových poddaných, kteří i jako první poznávali pravdu o „zemi, kde zítra znamená včera". Armáda „osvoboditelů" přitáhla na povozech tažených vyhublými koňmi, ve vetchých uniformách a rozbitých botách. Proběhlo masivní rabování, buď přímo, nebo nákupy za bezcenné rubly. A začal se naplňovat osud těch, kdož „sloužili polským pánům" – během necelých dvou let bylo do táborů deportováno více než milion Poláků, mezi nimi asi třetina dětí, asi 330 000 mužů bylo povoláno do armády a pracovních oddílů. A byl spáchán i zločin, který je v historickém povědomí spojen se jménem Katyň.[83]

V zákulisí se zatím svérázně potvrzoval nacistický předpoklad, že Stalin „se stal antikominternistou" a půjde jen za územními zisky. V rozhovoru s Dimitrovem, Molotovem a Ždanovem obecně vyznačil, kam směřuje:

Dělení kapitalistických států na fašistické a demokratické ztratilo veškerý smysl. Válka znamená zásadní přelom... Stát dnes na pozici včerejšího dne (tj. jednotné lidové fronty proti fašismu) by bylo ústupem na pozici buržoazie. Toto heslo se stahuje z oběhu... Co je na tom špatného, rozšíříme-li socialistickou soustavu na nová území a obyvatelstvo?

Mužům *Kominterny* dával jednu konkrétní lekci za druhou: Představa, že „světová revoluce je jednorázový akt, je pitomost. Probíhá v různých dobách a v různých zemích. Akce Rudé armády – to je také světová revoluce", atd.[84] Většina funkcionářů vše spolkla, jak byla zvyklá. Exilové vedení německé KS uvítalo pakt jako „úspěšný mírový čin SSSR", který vede k uvolnění mezinárodního napětí, a Walter Ulbricht 2. února 1940 napsal:

Němečtí dělníci vidí, že britská vládnoucí třída vede válku proti své dělnické třídě, a kdyby se jí podařilo porazit Německo, zacházela by s německou dělnickou třídou stejně... Čím méně mají britské plány šanci na úspěch, tím hlouběji se zakořeňuje v masách pracujících myšlenka přátelství mezi německým a sovětským lidem. Proto komunističtí, ale i mnozí sociálně-demokratičtí a nacionálně-socialističtí dělníci považují za svůj úkol nedovolit za žádných okolností zrušení paktu. Ti, kdož intrikují proti přátelství německého a sovětského lidu, jsou nepřáteli německého lidu, a proto jsou odsuzováni jako komplicové britského imperialismu.[85]

---

[82] R. C. Raack, *Stalin's Drive to the West, 1938–1945. The Origins of the Cold War*, Stanford U. P. 1995, str. 63; *SDFP*, sv. 3, str. 379, 388.

[83] „Podle velmi opatrných údajů" bylo v letech 1939–1941 „Sověty zavražděno nebo dohnáno k smrti třikrát až čtyřikrát více lidí" než nacisty mezi dvojnásobně větším počtem obyvatelstva po jejich záboru" – přes 100 000 osob. (J. T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia,* Princeton U. P. 1988, str. 229.)
Již v říjnu 1939 zřídil Berija v zajateckých táborech „zvláštní oddělení pro operativně-bezpečnostní činnost" s úkolem odhalovat „antisovětské elementy" a „kontrarevolucionáře". V dubnu až květnu 1940 bylo přes 15 000 armádních a policejních důstojníků z táborů v Kozelsku, Starobělu a Ostaškově určeno k „přesunu", jehož cílem měl být Katyň. Osud „přesunutých" i mnoha dalších je znám. (A. A. Pronin, „Sovětsko-germanskije soglašenija 1939g. Istoki i posledstvija", *Meždunarodnyj istoričeskij žurnal*, 2000, čís. 12, www.history.machaon/ru.)

[84] Dimitrov, *cit. dílo*, str. 181–182, 188–189.

[85] Schlesinger, *cit. dílo,* str. 140; cf. i Kershaw, *cit. dílo*, str. 211.

Viděno Hitlerovýma očima, komunistická slova i činy – k nimž patřilo i masové převlékání německých rudých do hnědých košil – se jevily jako potvrzení víry, že „je mnohem více toho, co nás spojuje s bolševismem, než toho, co nás dělí... Maloburžoazní sociální demokrat či odborový předák se nikdy nestane nacionálním socialistou, ale komunista snadno... Není to Německo, které se stane bolševickým, nýbrž bolševismus se stane zvláštní odrůdou nacionálního socialismu.“[86]

7. Německo-sovětský pakt a Pobaltí

Dokázaly-li Sověty loupit ve východním Polsku, pak do Pobaltí je přitahovala – kromě určujícího vojensko-strategického hlediska – šance na kořist dvojnásob.

Ke třem pobaltským státům se v meziválečném období obracelo mnoho kritických zraků. Tamní politikové, vládychtiví „městští hoši“, nedokázali udržet parlamentní systém a nakonec se utekli k řešení, které si od počátku přála po stabilitě toužící rolnická většina obyvatelstva – k autoritarismu. Mimořádnou úlohu hrály dva extrémy: (l) levá inteligence, často židovského původu, i velká část dělnictva obracely zraky k východu; (2) různé dobrovolnické organizace polovojenského typu, které vznikly v době bojů s bolševiky (1917–1920) – *Železní vlci* v Litvě, *Bojovníci svobody* v Estonsku, *Hromový kříž* v Lotyšsku apod. –, ostře antisemitské a často si počínající, jako by občanská válka nikdy neskončila. Na druhé straně vyvolával všeobecný obdiv i závist hospodářský zázrak v Lotyšsku a Estonsku. Rolník, po staletí absorbující německo-luteránskou kulturu práce, dokázal vytěžit maximum z pozemkových reforem[87]; a za pomoci podnikavých místních bank se uměl přeorientovat z východu na západ, tedy z tradičního petrohradského trhu na trhy německé a anglické. I za světové hospodářské krize, která jinak zemědělství ve východoevropských zemích těžce postihla, rostl například export drůbeže, vajec a slaniny do Velké Británie. Necháme-li stranou české země, pak zemědělec stál „životní úrovní, bydlením i stravou vysoko nad svými protějšky z ostatních východoevropských států“. V „říši úzkých profilů“, SSSR, si však povšimli i rozvoje pro ni atraktivních průmyslových odvětví (papír, sklo, keramika) a přeplněných obchodů a skladů.

Stalin informoval 25. září Berlín, že „hodlá okamžitě řešit problém pobaltských států, a to v souladu s tajným protokolem, a očekává bezvýhradnou podporu německé vlády“; a téhož dne bylo dáno Estonsku první ultimátum. Rozsudky vynesené paktem byly vykonány jen s krátkým časovým odstupem. Pod hrozbami byly vlády Estonska (28. září), Lotyšska (5. října) a Litvy (11. října) přinuceny podepsat s Moskvou smlouvy o vzájemné pomoci, které opravňovaly Rudou armádu, aby vstoupila na jejich území a zřídila si tam válečné základny. Nikdo z podpisujících ani ve světě nebral příliš vážně frázi opakující se ve všech smlouvách,

---

[86] H. Rauschning, *Hitler Speaks*, London 1939, str. 183.

[87] Za vše mluví následující srovnání. I když za sovětské vlády patřilo lotyšské zemědělství mezi nejvyspělejší, roční produkce tu byla v letech 1981–1985 nižší než v letech 1935–1939: obilí 1 277 000 tun proti předválečnému průměru 1 515 000 tun; brambor 1 468 000 tun proti 1 650 000; mléka a mléčných výrobků 1 537 000 tun proti 1 766 000 atd.

že půjde o „vojenské a letecké síly v přísně omezeném počtu“, s úkolem pouze čelit útoku, který by přes jejich území mohl vést „některý z evropských států“.[88]

Již jednání s Estonci naznačila model stalinské taktiky, v nepatrných obměnách široce praktikované za války i po ní. Ministr zahraničí Selter přijel do Moskvy v domnění, že půjde jen o druhořadé záležitosti. Byl však náhle odvolán z představení Velkého divadla do Kremlu, kde mu Molotov ultimativně předložil požadavek vstupu vojsk. Když protestoval alespoň proti počtu těchto „ochránců bezpečnosti“ (35 000 mužů), převyšujícím stav estonské armády, objevil se na scéně Stalin. „Ale ale, soudruhu Molotove, jsi na naše přátele trochu tvrdý,“ naoko napomenul partnera ve hře a snížil počet na 25 000 mužů, který se také stal smlouvou stanovenou cifrou.[89]

U sovětských podzimních jednání s pobaltskými státníky podtrhneme nejdůležitější:

(1) Kremlu hrály do rukou nejen benevolence Němců a obecné „chamberlainovské“ rozpaky, ale také spekulace, typická zejména u „vycházející hvězdy“ (tehdy prvního lorda admirality) Winstona Churchilla. Ten sovětský postup vůči třem pobaltským státům plně schvaloval, protože „není rozhodně v našem zájmu oponovat ruské snaze mít v Pobaltí námořní základny... Je to jedině Německo, které je tam pro nás nebezpečím a nepřítelem.“[90]

(2) Stalin nepředstíral, že jde pouze o nouzové kroky pro případ rozšíření války. „Co bylo dojednáno v roce 1920, nemůže zůstat trvale v platnosti. Petr Veliký se postaral, abychom měli přístup k moři. Dnes ho nemáme *(sic)* a tato situace se musí změnit,“ řekl lotyšskému ministru zahraničí Muntersovi. Na druhé straně však zřejmě počítal s pomalejším tempem, možná i sovětizací onoho typu, jak ji známe od roku 1945 z Polska, Rumunska atd. Svědčí o tom jeho instrukce Dimitrovovi a Ždanovovi z 25. října: „Domníváme se, že jsme v paktech o vzájemné pomoci (Estonsko, Litva, Lotyšsko) našli formu, která nám dovolí začlenit do orbitu sovětského vlivu řadu zemí. Ale musíme být zdrženliví – přísně respektovat jejich vnitřní režim a samostatnost. Nebudeme se (hned) domáhat sovětizace. Přijde čas, kdy to udělají samy.“[91]

Možná že součástí „zdrženlivosti“ byla i odměna, které se dostalo Litvě: bylo jí dáno tradiční polské kulturní centrum Vilno (Vilnius), tehdy v očích Evropy „metropole uprostřed lesů“, „Jeruzalém evropského Východu“.

Zimní válka

Jestliže způsob sovětizace tří pobaltských zemí nebyl asi přesně určen, pak postup Kremlu vůči Finsku klade ještě více otazníků. I když víme o tendenci vrátit se „k odkazu Petra Velikého“ a o sovětských přípravách na finských hranicích po roce 1935, zdá se, že Stalin přece jen váhal zcela rozbít skandinávský neutralitní systém. Nároky předložené Helsinkám v březnu 1939 byly relativně skromné – jen pronájem několika ostrovů ve Finském zálivu výměnou za sovětská území ve východní Karélii. I tak však odpověď zněla, že „s finským územím nelze obchodovat“.[92]

Po paktu Ribbentrop-Molotov brala sovětská umírněnost – či ochota počkat – rychle za své. Jak to charakterizoval finský diplomat a historik Jakobson, „po 18 měsících vedlo Finsko tlu-

---

[88] Cf. např. sovětsko-litevskou smlouvu, *SDFP,* sv. 3, str. 380–382.
[89] Bohlen, *cit. dílo,* str. 91.
[90] Churchill, *cit. dílo,* sv. l, str. 587–588.
[91] Dimitrov, *cit. dílo,* str. 184–185.
[92] O. Jussila et al, *Finlands politiska historia 1809–1999,* Helsingfors 2000, str. 202–207.

mený dialog se svým velkým sousedem; Rusové čas od času mírně žádali pár výhod a Finové zdvořile šeptali svá odmítnutí. Nyní se tón změnil; v Molotovově hlasu zněla ocel".[93] Na říjnových jednáních žádal spolu se Stalinem – pro „zajištění bezpečnosti Leningradu" – pronájem poloostrova Hanko (Hangö) a přilehlého území, kontrolujícího vstup do Finského zálivu, a také odstoupení velké části území na Karelské šíji; navíc na severu obdobné změny v oblasti Petsamo (Pečengy), kde prý hranice byla „nedbale vyznačena".

Hlavní finský vyjednavač v Moskvě Juho Kusti Paasikivi – snad největší skandinávský politik 20. století[94] – se přimlouval, aby se Stalinovi vyhovělo. Mluvila pro to i vojenská připravenost jeho země, důsledek vládní politiky úspornosti i skandinávsko-pacifistického pojetí neutrality. Protitankové překážky na Karelské šíji stavěly o letních prázdninách 1939 desetitisíce studentů zadarmo, neboť vláda určila, že finančně má přednost příprava olympijských her, které se měly v roce 1940 konat v Helsinkách. A pro většinu mobilizovaných vojáků nebyly ani uniformy – odlišovali se od civilistů jen opaskem a stuhou na čepici, jíž se podle jména tehdejšího ministerského předsedy říkalo „Cajanderova kokarda".

Ale proti realismu stálo příliš mnoho emocí, historických reminiscencí i realit jiného druhu. Paasikivi to vyjádřil slovy:

Po celou dobu samostatnosti se ve Finsku nepřihlíželo k našemu mezinárodně-politickému postavení; ani v případě dorpatského míru 1920, ani na podzim 1939. Totiž, že čím dále od Leningradu leží naše hranice, tím větší možnost máme, abychom zůstali nezávislými. K tomu se dalo dojít chladnou analýzou reálné situce, ale vyžadovalo to ohromnou morální smělost a státnické umění. Nic z toho jsme neměli.[95]

Přijmout nároky Kremlu pro Finy znamenalo zříci se desetiny státního území a kusu národní tradice symbolizované Vyborgem (Viipuri), a přijmout tak i hospodářské ztráty, považované tehdy za nenahraditelné: vždyť bez 250 000 hektarů pečlivě obdělávané karelské půdy bylo těžké si představit obživu obyvatelstva.

Nepomohla ani varování vrchního velitele, maršála Karla Mannerheima, jenž dlouho v zoufalství nad vládní „úsporností" hrozil rezignací. Vláda nyní obecně uznávala, že sovětské obavy o bezpečnost Leningradu jsou „legitimní", ale nabízela jen malé ústupky, stále nevěřila, že Stalinovo varování – „jde o konečné podmínky a další smlouvání nebude" – je míněno zcela vážně. „Zapomeňte, že Sovětský svaz je velmoc," psal ministr zahraničí Erkko v koneč-

---

[93] Jakobson, *The Diplomacy of the Winter War,* str. 106.

[94] Paasikivi, jemuž bylo tehdy již 69 let, měl za sebou pestrou minulost. V době, kdy Finsko bylo ještě velkovévodstvím v rámci carského impéria, patřil k tzv. starofinské straně; v prvním roce nezávislosti, 1918, byl poprvé předsedou vlády a v roce 1920 vedl také jednání se sovětským Ruskem v Dorpatu, kde Moskva uznala finskou nezávislost i hranice; potom byl šéfem největší finské soukromé banky a od roku 1935 sloužil jako velvyslanec ve Stockholmu.
V pamětech i literatuře jsou zmíněny zcela „neskandinávské" povahové rysy Paasikiviho. Byl velmi vznětlivý, což předváděl i tím, že po podřízených házel inkoustové kalamáře. Podobně se choval na mezinárodních jednáních: byl nejen mnohomluvný, ale i ochotný říkat své názory nahlas a v nejostřejších formulacích. Tytéž paměti však zároveň zdůrazňují, čím se odlišoval od standardních politiků: měl skvělý přehled o ekonomice, neustále sledoval i světovou historickou, filozofickou a politologickou literaturu. Jeho odvaha, inteligence a jazyková kompetence – samozřejmě dokonale ovládal ruštinu – dělaly velký dojem i na Stalina a Molotova. (Cf. V. Assarson, / *skuggan av Stalin,* Stockholm 1963; Jakobson, *The Diplomacy;* tentýž, *Egna vägar,* Stockholm 1968; /J. K. Paasikivi/, *President Paasikivis Minnen,* Helsinki 1958.)

[95] G. Stjernschanz /ed./, *J. K. Paasikivis dagböcker 1944–1956,* Stockholm 1986, sv. l, str. 269.

né instrukci pro Paasikiviho.[96] A tak se Kreml, zabezpečený v Evropě paktem Ribbentrop-Molotov a na Dálném východě obdobným paktem s Tokiem[97], rozhodl pro extrémní řešení: vojenský útok a sovětizaci.

Za záminku posloužil podobný podvod, jakého použili Němci v polském případě („gliwický incident"). Sovětská děla ostřelovala 25. listopadu vlastní pohraniční vesnici Mainila; následujícího dne konstatovala Molotovova nóta, že vzhledem k finským provokacím a koncentraci vojsk v blízkosti Leningradu jde „fakticky o agresi proti SSSR"[98]. O tři dny později, odvolávajíc se na údajné pokračování v „provokacích" i na finskou neochotu stáhnout vojska 20–25 kilometrů od hranic na Karelské šíji, tj. opustit obranná zařízení, tvořená třemi pásmy tzv. Mannerheimovy linie, ohlásila Moskva přerušení diplomatických styků a 30. listopadu nastoupila Rudá armáda k útoku na celé frontě. Bylo nasazeno 19 pěších divizí a 7 pancéřových brigád s 2000 tanky, celkem 450 000 mužů.

Kremelská nestydatost neznala mezí. Stalin nechal (29. listopadu) publikovat prohlášení o válečné vině Západu. Podle něho „to bylo nikoliv Německo, kdo napadl Francii a Anglii, ale Francie a Anglie, kdo napadly Německo, a tím na sebe vzaly odpovědnost za nynější válku"; a dále, „vládnoucí kruhy Anglie a Francie hrubě odvrhly jak německé mírové návrhy, tak sovětské iniciativy směřující k ukončení války". Do tohoto rámce patřilo i rozhodnutí vytvořit „vládu Finské demokratické republiky" v čele s funkcionářem *Kominterny* Ottou Kuusinenem. „Smlouva o vzájemné pomoci a přátelství" s touto kreací ohlašovala, že namísto „dřívější plutokratické finské vlády, sloužící imperialistickým mocnostem ... vytvořil si finský lid demokratickou republiku, těšící se jeho plné podpoře". Jako dočasné sídlo bylo označeno pohraniční letovisko Terijoki, ale v proklamaci se dodávalo, že k ratifikaci smlouvy dojde „v co nejkratší době v hlavním městě Finska, Helsinkách".[99] V tomtéž dokumentu se Finům k jejich úžasu slibovalo zavedení osmihodinové pracovní doby a jiné sociální výhody, jimž se dávno těšili.

Podle sovětské představy měla být finská záležitost vyřízena bleskovou vojenskou okupací. „Všechno skončí během tří dnů," ujišťovali jejich diplomaté novináře[100]; a jednotky Rudé armády dostaly varování, aby na svém rychlém postupu nepřekročily švédskou hranici. Čekal však opravdový šok. Na finské straně trval zmatek jen dva dny. Trapnou lží se ukázala Molotovova fráze – „tzv. finská vláda utekla z Helsinek neznámo kam". Ministři neutekli, byl vytvořen silný koaliční kabinet v čele s šéfem Finské banky Risto Rytim a vůdcem sociálnědemokratické strany Väinö Tannerem v křesle ministra zahraničí. A hlavně – stalo se zřejmým, že sovětské síly se budou přes obrovskou převahu s finskou armádou jen těžko vypořádávat. Té sice chyběly uniformy, neměla vůbec protitanková děla, mohla nasadit jen dva tucty tanků a proti tisíci sovětských letadel sotva stovku letadel vlastních, ale nechyběla jí iniciativa a odvaha. Do reality se promítlo to, co symbolicky signalizovala už říjnová cesta finské dele-

---

[96] Jakobson, *The Diplomacy,* str. 106ff.

[97] Dlouhotrvající sovětsko-japonská „malá válka" na mongolské hranici byla ukončena 15. září 1939; a v listopadu podepsal velvyslanec v Moskvě Togo, zastupující jak Japonsko, tak loutkový stát Mandžukuo, s Molotovem smlouvu o nové demarkační linii, která potvrzovala „integritu" Mongolské lidové republiky jako sovětského dálněvýchodního satelitu.

[98] *SDFP,* vol. 3, str. 401–405.

[99] Jakobson, *The Diplomacy,* str. 164–168; *SDFP,* sv. 3, str. 406–410;

[100] D. J. Dallin, *Soviet Russia's Foreign Policy 1939–1942*, Yale U. P. 1952, str. 142.

gace do Moskvy, kdy po celé délce trati až k hranici stály zástupy, zpívající národní hymnu i Lutherovu „Bůh je můj hrad“.

Na Karelské šíji byl agresor zastaven na předpolí Mannerheimovy linie a na tisícikilometrové frontě mezi Ladožským jezerem a Ledovým mořem, kde Finové měli pouhých 30 000 vojáků, dokonce utrpěl těžké porážky. Sovětský plán přetnout finské území vedví ztroskotal. Jen v bitvě u Tolvajärvi byly zdecimovány dvě divize a další uvízly v těžkém lesním terénu, uprostřed kruté zimy, sužovány a patřičně zastrašeny nočními přepady malých jednotek na lyžích („lesní duchové“). Čtenáři je dobře znám termín „Molotovův koktejl“ – láhev naplněná hořlavinou – a tento druh účinné zbraně proti tankům zavedli do povědomí právě Finové, bojující doslova holýma rukama, ale výborně improvizující.

Zahraniční korespondenti, kteří se do Helsinek sjeli, aby popsali sovětskou „přehlídku vítězství“, byli pozváni na bojiště, kde uviděli zasněžené pláně s tisíci mrtvých těl a stovkami zneškodněných tanků. Celý svět obešel výrok o „kolosu na hliněných nohou“ a s jeho šířením rostla nálada pomoci statečným Finům.

Molotov mluvil ve veřejných prohlášeních o „vzteklém vytí nepřátel Sovětského svazu, z nichž nejhlučnější je jako vždy vřískání všech těch socialistických prostitutek z Druhé internacionály“, a vychvaloval i údajné vojenské triumfy Rudé armády. Ze sovětských pamětí však víme, že nálada byla jiná. Stalin, jenž v hněvu sliboval vystěhovat všechno finské obyvatelstvo na Sibiř, se potom na teheránské konferenci svěřil Rooseveltovi a Churchillovi, že měl v té době pocit „Rudá armáda není k ničemu“ *(nikomu ně goditsa)*. Mezi jeho civilními poddanými se šířila obdobná demoralizace jako mezi vojáky. Velvyslanec Schulenburg hlásil, že vývoj finské války, která byla „od samého počátku u obyvatelstva SSSR nepopulární“, dal podnět k vlně strachu, „která sílí s tím, jak vítězství nepřicházejí, rostou zásobovací těžkosti“; „mluví se o hrozícím zvýšení cen a venkovské nemocnice jsou přeplněny vojáky s omrzlými končetinami“.[101]

Porážka se ctí

Počátkem roku 1940 Sověti po těžkých ztrátách pouze sbírali nové síly, zatímco Finové úspěšně dokončili protiofenzivu na severu: jen v bitvě u Suomussalmi padlo 23 000 mužů protivníka. Na finské straně to vyvolalo naděje, že diplomatická a vojenská pomoc zvenčí umožní, aby byl uzavřen přijatelný mír. Mluvil pro to také postup Společnosti národů, která oficiálně označila Sovětský svaz za agresora, vyzvala členské státy, aby oběti pomohly, a vyloučila SSSR ze svých řad (14. prosince 1939).

I na nesovětské straně se však ukázala realita. Veřejné mínění a velká část tisku chtěly pomoci, ale rozhodovala kritéria vlastních zájmů. Snad nejvýmluvnějším byl postup Švédska. Odnikud nedostali Finové tolik konkrétní podpory. „Pomoc Finsku se stala spontánním národním hnutím; vypadalo to, že každý Švéd pro to něco dělá.“ Od ledna odtud přišlo i 8200 dobrovolníků, kteří na severu převzali obranu některých úseků fronty. Koaliční vláda vedená sociálním demokratem Perem Albinem Hanssonem pomáhala dodávkami v hodnotě, které by se dnes měřily miliardami. Ale Stockholm zároveň nechtěl příliš riskovat. Kurážný ministr

[101] Bohlen, *cit. dílo,* str. 60; *SDFP,* sv. 3, str. 403–405, 441–446.

zahraničí Rickard Sandler musel odstoupit, za vládní linii platila Hanssonova slova pronesená na samém počátku války –„nestalo se nic, co by bylo důvodem měnit švédskou politiku neutrality“.[102]

Evolucí procházelo stanovisko třetí říše. Zpočátku se Hitler důsledně držel závazků, které dal Kremlu paktem, odmítal i žádosti, aby se Německo stalo mírovým prostředníkem. Naopak, Berlín varoval, že „každý malý národ, který nyní půjde na pomoc Finům, stihne polský osud“. Dodávky zbraní pro Finy z Itálie a Maďarska byly na německé půdě zadržovány a potom vraceny zpět. *Führer* se dostal i do hádek s „příliš protisovětským“ *ducem,* přičemž použil příznačné argumentace: bolševismus „se vyvíjí v ruskou nacionální státní ideologii“ a „naše ekonomiky se do značné míry ideálně doplňují“. Potom tiše přijímal Mussoliniho tezi, že „Rusko není síla, ale slabost“[103], ale to vše se mělo projevit až po ukončení zimní války, kdy Hitler nejprve odmítl dále ponechávat Kremlu v tomto prostoru volnou ruku, a později přijal zkušenost zimní války jako jednu ze základních inspirací pro hazardní „plán Barbarossa“.

Pohlédneme-li na stanovisko obou západoevropských mocností, chápeme, proč by Finové nikdy nepostavili v Helsinkách Churchillovi pomník. Stejně jako schvaloval sovětskou akci „za získání vojenských základen v Pobaltí“, Churchill neviděl rád ani snahu zachránit Finy. Protože jediným kritériem bylo pro něj oslabení Hitlera a přetržení sovětsko-německého svazku, přál si rychlé ukončení zimní války v sovětský prospěch; vyvozoval, že jen tak se odhalí nepřirozenost tohoto svazku. Podobné názory však zněly i z *Foreign Office:* sovětsko-německé přátelství je krátkodobého charakteru, taktickým „manželstvím z rozumu“, které se dříve či později musí pod tlakem rozdílných zájmů rozpadnout; a Británie nesmí dělat nic, co by mohlo „manželství“ oživovat. V chamberlainovském pojetí – anglo-francouzská expedice se měla vylodit v norském Narviku a pak se přes severní Švédsko přesunout do Finska – se zase spíše myslelo na to, jak zastavit dodávky švédské železné rudy do Německa, než jak zachránit Finy.[104] Skutečnou vůli pomoci projevili vlastně jen ve Francii (hlavně Daladier, jenž tak chtěl ze sebe smýt skvrnu mnichovanství).

A tak zatímco z Evropy nepřicházela větší pomoc, musela se sovětská vojenská převaha nakonec projevit.

Počátkem února zahájily posílené a reorganizované divize pod velením maršála Timošenka velkou ofenzivu na Karelské šíji a podařilo se jim 11. února vklínit se do prvního pásu Mannerheimovy linie. O čtyři dny později vydal Mannerheim rozkaz k všeobecnému ústupu do druhého pásu, ale ani ten se nepodařilo udržet: zbýval pás poslední. Ryti a Tanner, Mannerheim i Paasikivi se přimlouvali za novou „pouť do Moskvy“, ale prezident Kyösti Kallio a většina vlády stáli na stanovisku, že občan je pro další, byť třeba marný odpor. A tak se ještě chvíli finské zraky upíraly ke dvěma stále problematičtějším spásám – k anglo-francouzské expedici a ke Švédsku. Ale jiskřičky naděje rychle uhasínaly.

---

[102] A. Sandström, *Vinterkriget,* Örebro 1989, str. 150; podrobně Jakobson, *The Diplomacy,* str. 180ff.

[103] Dallin, *cit. dílo,* str. 185; Jakobson, *cit. dílo,* str. 184–190.

[104] Odtud pramení i „skandinávská“ verze, podle níž plán anglo-francouzské expedice na sever byl pouze „špinavým trikem“ a „lze jen na lékárnických vahách určit morální rozdíl mezi Stalinovým cynismem a tím, co předváděli Churchill a Chamberlain“. (Jakobson, *cit. dílo,* str. 197–198; Sandström, *cit. dílo,* str. 101–106, 129–132.)

Francouzi chtěli vysadit jednotky přímo v Petsamu, Britové však mysleli hlavně na železnou rudu; tedy trvali na vylodění v Narviku a pak pochodu přes Švédsko. Neboli, jak to vyjádřil Chamberlain, expedice měla „zabít dvě mouchy jednou ranou“: „navenek označena jako pomoc Finsku“ měla zatarasit německou surovinovou cestu. Významným obratem se zdálo být zasedání spojenecké Nejvyšší válečné rady 5. února, které stanovilo, že expedice má čítat 150 000 mužů (100 000 Britů a 50 000 Francouzů) a lodi mají vyplouvat od 12. března. Spojenecký slib, že jejich první jednotky přijdou do Finska mezi 15. a 30. dubnem, měl však pro Finy jedinou dimenzi – „pozdě“. Potom se termín zkracoval, ale zmenšoval se i počet Finům slíbených vojsk na pouhých 12 000–13 000 mužů, tj. k „pozdě“ přibylo i „málo“. Navíc tehdy již skandinávské země řekly k expedici své „ne“. A jestliže nesouhlas v Oslu bylo možno považovat za formální, pak stanovisko Stockholmu bylo kategorické: chtějí se jen zmocnit naší železné rudy, a proto se budeme expedici vojensky bránit.

I ve věci přímé švédské pomoci Finům zněla Hanssonova odpověď Tannerovi „ne“. Když se o tom švédská veřejnost dověděla z novin, zavládly rozpaky smíšené s nevolí, nicméně podpora, kterou stanovisku ministerského předsedy vyjádřil populární král Gustaf V. – „s bolestí v srdci říkáme, že nemůžeme“ – „obnovila národní jednotu“.[105]

Tanner si od počátku stěžoval, že finská armáda získává nové zbraně a munici spíše cestou kořisti než zahraniční pomoci, a tento handicap se rozhodně nezmenšoval. Hůře než to, armáda denně ztrácela až tisíc vojáků a některé pluky čítaly méně než 250 mužů. Když tedy 9. března protivník prolomil i poslední obranný pás Mannerheimovy linie (Vyborg–Taipale) a Vyborgu hrozilo obklíčení, nezbylo nic než ona „pouť do Moskvy“. Tam také od sovětských mluvčích Molotova, Ždanova a generála Vasilevského vyslechli Finové očekávaný rozsudek: „Prolila se krev“ (což v rusko-sovětské psychologii znamenalo „naše krev“) a za to musíte zaplatit. Mírová smlouva byla „po krátkém a mrazivém ceremoniálu“ podepsána v Kremlu ve 2 hodiny ráno 13. března 1940. Stanovené podmínky byly horší než říjnové sovětské požadavky: odevzdat poloostrov Hanko s okolím a celé jihovýchodní Finsko, tj. zhruba vše, co získal Petr Veliký v roce 1721 nystadským mírem. Přitom nové hranice byly vyznačeny jen na malé, staré mapě tlustou Stalinovou tužkou. „To všechno se vyřeší později,“ mávl Molotov rukou nad finskými námitkami.[106]

Po celém Finsku visely toho dne černé prapory, Stalin se však sotva cítil jako vítěz. Svůj vztah k „úspěchům“ vyjádřil poloironickým přípitkem na lednové recepci: „Za bojovníky Rudé armády, kterou špatně připravili, špatně oblékli a obuli ... a která teď bojuje za svou, do určité míry pošramocenou čest.“ Věděl však, že další čistky by byly luxusem. Na zasedání ÚV (26.–28. března) se hodně mluvilo o ignoranci v postupu vůči Finům i o selhání armády, a náměstkové komisaře obrany Mechlis, Ščaděnko a Kulik napadli svého šéfa Vorošilova. Stalin jej však zaštítil. Prohlásil, že jeho zpráva o válce byla „dostatečně sebekritická“, „slibuje nápravu chyb“, a především, že hlavního cíle bylo dosaženo – „srazili jsme na kolena bílé Finy i jejich učitele“.[107]

Stalin si musel být vědom, že „bílí Finové“ nebyli „sraženi na kolena“, naopak, že národ sice sklonil hlavu, ale jeho vůle nebyla zlomena; což i nepřímo přiznal tím, že tiše odepsal

[105] Jakobson, *cit. dílo,* str. 223–246.
[106] Jakobson, *cit. dílo,* str. 246–254.
[107] Dimitrov, *cit. dílo,* str. 188–192.

Kuusinenovu „vládu“. Navíc, „nebylo dosaženo ani jediného skutečného vítězství“ a ztráty byly obrovské. Nemusíme věřit pamětem Chruščova, kde se mluví o milionu lidí, ani obdobným cifrám německých vojenských historiků, ale pravdě se asi blíží odhady Finů: vlastní ztráty 22 500 mrtvých a 45 000 raněných, ztráty Rudé armády 200 000 mrtvých a 600 000 raněných, omrzlých atd. Zkušenost zimní války byla nepochybně i hlavní příčinou, proč se Stalin potom, v letech 1944–1948, zastavil v pokusech o sovětizaci Finska vždy na půli cesty.

Tři pobaltské „národy-odsouzenci“

Sovětská morální prohra v zimní válce znamenala vynesení rychlého rozsudku smrti nad třemi pobaltskými zeměmi. Byl-li Stalin předtím ochoten zvolit pomalé tempo sovětizace, nyní myslel jinak: *homo sovieticus* chtěl „nové úspěchy“ a on mu spěchal vyhovět.

Molotovův projev 29. března – řekl, že finský mír je „nezbytným doplňkem“, který dovoluje dovršit „velmi pozitivní výsledky“ dosažené v těchto zemích od podepsání smluv o vzájemné pomoci – jakož i květnový odchod 50 000 baltských Němců do Říše, byly pro svět zřetelnými signály. I dramatický vývoj na západních frontách, kde *wehrmacht* mezi dubnem a červnem 1940 rychle obsadil Dánsko, Norsko, Holandsko a Belgii, přinutil ke kapitulaci francouzskou armádu a chystal se k invazi do Británie, byl pro Kreml pobídkou, aby si rychle zabezpečil to, co dostal slíbeno paktem. Záminky se snadno našly. Vojáci Rudé armády dezertovali a v jednotlivých případech byli snad i zabíjeni rozhořčenými obyvateli. To bylo patřičně interpretováno jako „provokace proti sovětským jednotkám“, „únosy, mučení a vraždy“ inscenované místními úřady. Posloužily i kroky tří vlád k vzájemnému sblížení v hodinách nejvyšší nouze, vyložené jako snaha o oživení Baltické dohody ze 30. let a její proměnu v protisovětskou vojenskou koalici. „Podle názoru sovětské vlády nemůže tento stav věcí dále trvat,“ oznámila agentura TASS 16. června.

Ultimativní nóty třem vládám byly počátkem krutého rozuzlení. Ve všech se požadovalo jako „absolutně nevyhnutelné a nestrpící odkladu“ (a) okamžité zformování vlád, které zajistí „čestné plnění“ smluv o vzájemné pomoci a „důsledné spoutání nepřátel této smlouvy“, (b) příchod dalších sovětských vojsk, „a to v dostatečném počtu“, aby bylo garantováno plnění smluv a „zabráněno provokativním akcím“.[108] Zastrašené a demoralizované kabinety se před ultimáty okamžitě sklonily.

V Lotyšsku převzala Rudá armáda plnou kontrolu 17. června a o tři dny později Stalinův zplnomocněnec, inkvizitor z moskevských procesů Vyšinskij, dosadil vládu složenou z komunistů a jejich spojenců. Ve dnech 14. a 15. července se konaly volby v sovětském stylu. TASS ohlásila „výsledky“ (97,8 % odevzdaných hlasů pro „Blok pracujícího lidu“) dvanáct hodin předtím, než se zavřely volební místnosti. Prezident Ulmanis rezignoval 19. července a 21. července odhlasovali „poslanci nového typu“ vyhlášení Lotyšska jednou ze sovětských republik.

Po měsících poměrného klidu, kdy sovětské orgány odstranily pouze několik set nejznámějších protivníků, následoval pak v noci z 13. na 14. června 1941 další akt tragédie. V bleskové operaci NKVD byla velká část lotyšské elity uvězněna či s rodinami odvezena v dobytčích vagonech na Sibiř.

---

[108] *SDFP,* sv. 3, str. 453–456.

Postup Moskvy v Estonsku a Litvě byl stejný, lišila se jen data, jména vykonavatelů a jejich obětí. „Bylo to snad poprvé v moderních evropských dějinách, co jedna země dala unést a popravit vůdce jiných zemí, jimž dala nespočetná ujištění o nevměšování do vnitřních záležitostí a s nimiž podepsala smlouvy o nenapadení“.[109]

V estonském případě se prezident Päts podrobil ultimátu 16. června 1940. Tři dny nato, kdy již do země přišly další desetitisíce okupantů, přibyl do Tallinu jako dirigent převzetí moci Ždanov. Jeho instrukce nám mohou posloužit jako prototyp „politického řešení“, uplatňovaného v této fázi ve všech třech pobaltských státech: „Vytvářejte dojem spontánního lidového hnutí.“[110] „Spontánní“ demonstrace inscenované místními komunisty splnily svůj úkol: 21. června demoralizovaný Päts jmenoval přechodnou levicovou vládu v čele s žurnalistou Johannesem Varesem.

Tito lidé patřili k známému typu „progresivních“, po moci prahnoucích naivů, kteří se domnívali, že Stalin bude raději vidět u moci je než přímé agenty a že se také spokojí s pouhými vztahy „přátelství a spojenectví“. Potom i oni skončili ve vězení, „na souostroví *GULAG*“ nebo v hrobě. Zatím bylo realizováno standardní schéma: nejprve, ve volbách 14. července, získala komunistická strana podle předem určených výsledků 91 % všech hlasů a 21. července bylo Estonsko oficiálně „včleněno do svazku sovětských národů“. V operaci NKVD (v noci z 13. na 14. června 1941) bylo uvězněno či deportováno 10 000 lidí, mezi nimi 3000 dětí.

V litevském případě předal Molotov ultimátum o „přátelské vládě“ a neomezené přítomnosti sovětských vojsk již 14. června 1940; a zde to byl Berijův muž Děkanozov, kdo přijel dohlížet na „vyjádření vůle lidu“. Prezident Smetona uprchl, jeho nástupce Merkys byl uvězněn a nahrazen Paleckisem, určeným Sověty. Před volbami (14. července) bylo v první velké akci NKVD tohoto druhu na pobaltském území uvězněno během jediné noci 2000 lidí a ti potom, pokud přežili, rovněž zmizeli i se svými rodinami na Sibiři. „Volební výsledky“ – 99,2 % pro sovětské kandidáty – opět oznámila TASS předem a tzv. lidový sněm na svém prvním zasedání jednomyslně odhlasoval vyhlášení sovětské republiky. Konečné fázi „konzolidace“, zatýkání NKVD 13.–14. června 1941, padlo za oběť 35 000 osob; byli mezi nimi i esperantisté a filatelisté, protože měli „dlouhodobé kontakty se Západem“. Přitom bylo příznačné, že zatímco předtím byli Židé jako celek považováni za Sovětům nakloněnou skupinu, nyní se i vůči nim uplatňovalo „třídní hledisko“.

Molotovov před Nejvyšším sovětem prohlásil, že začlenění tří pobaltských republik do rámce SSSR „nepochybně zajistí rychlý rozvoj hospodářství a rozvoj národních kultur“.[111] Likvidace elit je ilustrací, jak si cestu k „rozvoji národních kultur“ představovali. Co do „rychlého rozvoje hospodářství“ byl v krátkém časovém rozmezí předveden model, jenž pak byl od konce druhé světové války poněkud pomaleji a mírněji realizován v zemích nového sovětského vnějšího impéria.

Prakticky okamžitě bylo vyhlášeno znárodnění průmyslu a započato s likvidací městského soukromého sektoru. Byly zmrazeny bankovní vklady a ve prospěch nových pánů, včetně místních komunistů a kolaborantů, sekvestrovány obytné domy i velká část lepších soukro-

---

[109] Raack, *Stalin's Drive,* str. 50.
[110] *Tamtéž,* str. 49.
[111] *SDFP,* sv. 3, str. 359.

mých bytů a jejich zařízení. Potom, v posledních měsících roku 1940, jakmile byla z polí sklizena úroda, se začalo s kolektivizací zemědělství kombinovanou s „rozkulačováním".

Zároveň se plně ukázalo ono zvláštní postavení, které měly mít pobaltské země v konzumně nenasyceném SSSR. Směnný kurs estonského *kroonu* byl po anexi namísto dřívějších 10–15 rublů snížen na pouhou desetinu a podobně tomu bylo i s lotyšskou a litevskou valutou. Tak vznikla dokonalá bonanza pro důstojníky okupačních vojsk a tisíce sem přicházejících „specialistů" nového stranického a státního aparátu. Již v létě 1940 líčily diplomatické zprávy pobaltskou situaci jako „nájezd asiatských hord". „Hordy" si odvážely vše, co pro ně dosud často bylo nesplnitelným snem: jídelní servisy, ložní prádlo, koberce, lustry atd. Z „nájezdu" však těžil i sovětský obchod. Odvezením bohatých skladů dostal *homo sovieticus,* především v Moskvě a Leningradu – odkud z nemocnic vycházelo nejvíce invalidů z finské války – poprvé příležitost koupit si nebo alespoň uvidět kvalitní spotřební zboží. A za nečekané blaho děkoval *chazjainovi.*

8. Destabilizace jihovýchodní Evropy

Poslední z Molotovových červnových ultimát (1940) bylo předloženo Bukurešti. „SSSR by rád od Rumunska dostal to, co mu po právu náleží, bez použití síly, ale bude-li se Rumunsko chovat neústupně, bude považovat použití síly za nezbytné," zněla rozhodující věta Molotovova prohlášení 25. června. Příštího dne ohlásila TASS příslušnou výměnu nót – ultimátum a jeho přijetí: „V roce 1918 využilo Rumunsko slabosti Ruska ... a uchvátilo část jeho území... Dnes, kdy vojenská slabost SSSR je věcí minulosti a mezinárodní situace vyžaduje co nejrychlejší řešení ... je navrácení Besarábie SSSR nezbytné a aktuální... Sovětská vláda s tím pokládá za organicky spjaté předání té části Bukoviny, kde většina obyvatelstva je spojena historickými osudy, společným jazykem a národnostním složením se sovětskou Ukrajinou..."[112] Dne 28. června překročila Rudá armáda rumunské hranice.

Spolu s německými vojenskými triumfy na západě prohloubila sovětská anexe destabilizaci jihovýchodní Evropy.

Podunajské politické elity a jejich neřesti byly předmětem hněvu i žertů. Říkalo se, že v Rumunsku existuje „čestná korupce", protože je to korupce úplně otevřená a „každý bere"; kdežto v Maďarsku korupce není, je pouze nepotismus, a ten je horší než primitivní, ale „lidštější a vlastně i demokratičtější rumunský systém".[113] Z těchto neřestí těžila komunistická propaganda, hlavně zjednodušeným tvrzením, že tamější elity se jako celek ochotně vrhly do německého náručí.

Skutečný obraz byl složitější, opakujme zde to, co již bylo naznačeno:

(1) V Rumunsku, Maďarsku i Bulharsku si většina směrodatných politiků stále ještě přála spolupráci se západními mocnostmi, ale cítila se odepsána politiky *appeasementu*, kteří „nechtěli provokovat" ani Berlín, ani Moskvu. A nejkřiklavějším příkladem bylo právě Rumunsko.

---

[112] *SDFP*, sv. 3, str. 357–361.
[113] G. Mikes, *Little Cabbages*, London, Penguin Books 1968, str. 136–137.

Po Mnichovu bukurešťská vláda souhlasila s vytvořením smíšených rumunsko-německých společností v nejdůležitějších odvětvích a novou obchodní smlouvou se zavázala dodávat Německu více ropy i zemědělských produktů. Stále ale chtěla čelit tlaku Berlína, především prodejem části svých obilních přebytků Velké Británii. Londýn však její žádosti odmítl jako ekonomicky nevýhodné, a především politicky riskantní, protože by v tom Němci mohli vidět pokus o hospodářské „obklíčení".[114] Potom dal Chamberlain Rumunsku stejné garance jako Polsku, ovšem pouze vůči německému, nikoliv sovětskému útoku. A londýnský kabinet dokonce odmítl naléhání prozápadních rumunských a bulharských politiků, aby pomohl ke zformování bloku neutrálních zemí v této oblasti.

(2) Stejně zjednodušená, jako je představa o proněmecké horlivosti balkánských elit, je i představa o Hitlerových velkých vojensko-politických plánech v této oblasti. Měl eminentní zájem, aby odtud přicházelo dostatek potravin a surovin, ale nechtěl se angažovat vojensky ani se zaplétat do etnických třenic a snah o posuny hranic. Byla to reakce na rumunské, italské, maďarské a bulharské iniciativy k „nápravě křivd", co jej nutilo k zásahům. A jejich cílem bylo tlumit rozpory, nikoliv je živit.

Přesvědčit Bukurešť, aby se vzdala pusté jižní Dobrudže, bylo až překvapivě snadnou záležitostí. Mnohem těžší bylo pro Berlín balancovat mezi Maďarskem a Rumunskem ve vysoce citlivé transylvánské otázce: jakkoliv považoval přístup k rumunským ropným zdrojům za životně důležitý pro své válečné úsilí, musel se ohlížet i na city druhé strany, zvláště když Budapešť byla zklamána tzv. první vídeňskou arbitráží Osy v maďarsko-slovenské otázce.[115] Za této situace druhá vídeňská arbitráž (30. srpna 1940), týkající se maďarsko-rumunského sporu, byla pro Říši diplomatickým vítězstvím se širšími mezinárodně-politickými důsledky. Maďarsko dostalo severní a východní Transylvánii, tedy asi 40 % území přiznaného Rumunům v roce 1919, a bylo za to Němcům vděčno; Rumuni se hněvali na Stalina (za anexi Besarábie a severní Bukoviny) a na svou vládu, nikoliv na Hitlera. To vše se dramaticky projevilo na politickém vývoji obou zemí.

Výsledky maďarských voleb v květnu 1939 – prvních, v nichž se skutečně hlasovalo tajně – uvedly radikální pravici v nadšení: pro její kandidáty hlasovalo 30 %, a v Budapešti dokonce 40 % voličů, většinou těch, kdo dříve volili strany levého středu, nezávislé malorolníky a sociální demokraty. Tím se v Maďarsku, v „království bez krále a s admirálem bez moře", hroutil i základ umírněné konzervativní politiky, uplatňované aristokratickou garniturou kolem hrabat Istvána Bethlena a Pála Telekiho, rádců hlavy státu s titulem regenta, admirála Miklóse Horthyho. A prosadila se tendence, jejímž prvním ztělesněním byl radikálně-pravicový politik Gyula Gömbös, profesionální revolucionář *par excellence* a otevřený stoupenec nacistů, předseda první maďarské vlády, v níž, jak se chlubil, již „nebyl ani jediný hrabě" (1935–1936).

Po Gömbösově smrti byla ohniskem nebezpečí krajní pravicová organizace *Šípových křížů*, a v únoru 1939 Horthy jmenoval do čela kabinetu Telekiho s úkolem se s nimi vypořádat. *Šípové kříže*, psal, musí být zahnány do kouta a tam drženy na řetězu: „Nemá cenu hladit

---

[114] L. Atherton, „Lord Lloyd, the British Council and the Balkan Front, 1937–1940", *The International History Review*, 1994, čís. 1, str. 30–31. Podrobně viz I. T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, London 1998.

[115] Arbitráž (2. listopadu 1939) dala Maďarům jižní Slovensko a Podkarpatskou Rus, nikoliv však celé Slovensko, jak Hitler sliboval před Mnichovem.

prase, stejně se z něj nikdy nestane laň.“[116] Teleki nemohl vzhledem k volebnímu triumfu krajních toto přání splnit, nicméně jednal statečně: když Hitler nejprve porušil sliby dané Maďarům ve věci Slovenska a potom uzavřel pakt se Stalinem, dovolil si proměnit své prozápadní smýšlení v otevřený vzdor. Jeho vláda přijímala uprchlíky z okupovaných zemí, odmítla dát volný průchod německým jednotkám, a naopak dovolila polským vojákům, aby přes Maďarsko odcházeli do Francie. Ale právě příznivá německá arbitráž v transylvánské otázce hodila na misku vah rozhodující závaží. Důstojnictvo, vždy záloha revizionistických snah, se domáhalo účasti v nové organizaci Evropy a vynutilo si také v listopadu 1940 přistoupení k německo-italsko-japonskému Paktu tří. Teleki spáchal v zoufalství sebevraždu.

V Rumunsku byl vývoj ještě dramatičtější.

Dlouholetá vláda Národně-liberální strany, ovládané rodinou Brătianu, byla všeobecně pokládána za éru zvůle zkorumpované, parazitické („levantinské“) politické moci. Cizinci, kteří přicházeli do Bukurešti, byli oslněni vnějším leskem této „malé Paříže“ i neuvěřitelnou lácí v restauracích a na tržištích, ale nemohli přehlédnout houfy rolníků na ulicích, „vyhladovělých, ustrašených postav, zkroucených pelagrou“, kteří, marně hledajíce práci, byli odkázáni na žebrotu.[117] V letech 1926–1928 se zdálo, že se obraz změní. Sedmihradská Národní rolnická („caranistická“) strana vedená Iuliem Mănіem, která požadovala demokratizaci správy, zrušení státních monopolů, výhodných pro bukurešťské kapitalisty, a daňovou reformu, dokázala přivést zástupy do ulic velkých měst a vynutit si (v listopadu 1928) volby bez obvyklého falšování.

V novém Národním shromáždění měl Mănіu za sebou valnou většinu poslanců, naneštěstí však převzal úřad premiéra uprostřed hospodářské krize, a navíc si protikorupční a „antimonopolistickou“ kampaní znepřátelil rozhodující část státního aparátu. Cítě bezmocnost rezignoval, přičemž za záminku mu posloužila nová fáze skandálu kolem krále Carola II. a jeho milenky Magdy Wolfové-Lupescu, po léta přetřásaného v bukurešťských salonech a kavárnách i v evropském bulvárním tisku.[118]

Život „v levantinském eldorádu“ rozkvetl znovu všemi barvami. Dvojice Carol–Lupesková, obklopená cynickou kamarilou, se zmocila nejvýnosnějších podniků, spolu s nejbližšími rádci Malaxou a Auschnittem rozhodovala v Národní bance a prakticky o celé hospodářské politice. Na venkově zatím – podle oficiální vládní zprávy z roku 1936 – prožívalo každoročně „zhruba 5 milionů lidí“ dlouhé měsíce „v akutním hladu“, většina hospodářství neměla tažný dobytek a v „mnoha z nich dokonce chyběly i srp a sekyra“.[119] Na politické scéně se v téže době (1930–1940) vystřídalo 25 vlád a 18 ministerských předsedů.

---

[116] *The Confidential Papers of Admiral Horthy*, Budapest 1965, str. 151.

[117] O. Manning, *The Great Fortune*, *The Balkan Trilogy*, sv. 1, London 1985, str. 123.

[118] Zamilovaný Carol odešel v roce 1925 do ciziny, jen aby mohl volně žít s touto krásnou rozvedenou dámou, „židovkou se safírovýma očima“. Mănіu se pokusil zbavit zemi provizoria, když po smrti krále Ferdinanda (1927) vládla jménem nezletilého prince Michala regentská rada, a poslal ke Carolovi emisary, aby jej přivedli k rozumu a návratu. Protože Lupesková slíbila zmizet z jeho života, jakmile bude korunován – jako Carol II. – zdál se být skandál konečně odklizen. Ale brzy po korunovaci (v červnu 1930) se i ona usadila v královském paláci.

[119] A. Zischka, *The Other Europeans,* London 1962, str. 38.
Na rozdíl od sousedního Bulharska si Rumunsko zachovalo silné rysy turecké („otomanské“) sociálně-ekonomické struktury. Velcí vlastníci půdy, potomci bojarů (*boierime*), žili ryze paraziticky ve městech, své statky přenechávali nájemcům (*arendasi*).

To vše nabídlo mimořádnou šanci radikálně-pravicovým *Železným gardám*[120] v čele s Corneliem Zeleou Codreanem, „revolučním mystikem“, čerpajícím inspiraci z pravoslavné kultury. Codreanu převzal starý ideál rumunského rolníka jako „soli země“ a vysnil si k tomu obraz nového „legionářského člověka“ jako nositele národních, pravoslavných ctností. Člověka, jenž musí zemi zbavit „židovského moru“, který ztělesnila Lupesková, „nejnenáviděnější žena v zemi a symbol všeho, co je v Rumunsku shnilé“.[121]

„Legionáři“ nejen hlásali vyvlastnění Židů a novou pozemkovou reformu, ale poučeni komunisticko-sovětskými vzory organizovali také „kampaně hněvu proti vykořisťovatelským třídám“, které často spojovali s dobrovolnými brigádami, s pomocí rolníkům při žních či při stavbě cest a mostů. Bukurešťská elita vůči nim vyzkoušela nejrůznější metody od represe až po úplatky a tajné pokusy o dohodu. Nic z toho však neúčinkovalo, také proto, že mnozí ve státním aparátu, a zejména v armádě se s pravicovými radikály ztotožňovali. Příznačná byla epizoda z roku 1933, kdy liberální ministr Duca dal uvěznit 18 000 legionářů: byl zavražděn a vojenský soud ze strachu či tajných sympatií atentátníky osvobodil.

Když ve volbách roku 1937 získala Codreanova strana 16 % hlasů a 66 parlamentních křesel, „kamarila“ Carola přesvědčila, aby následoval jugoslávský a bulharský příklad: v únoru 1938 byla proklamována královská diktatura a cestou zfalšovaného plebiscitu zavedena ústava zavádějící systém jediné politické strany („Fronty národní obrody“). Codreanu všechny překvapil poslušným přijetím změn a tím jen kamarilu povzbudil. Uvrhla jej do vězení, kde byl v noci z 29. na 30. listopad – v rumunském folkloru považované za „noc vampírů“ – spolu s dalšími legionářskými předáky uškrcen.

Codreanu se stal lidovým mučedníkem, a zároveň tím byla připravena politická smrt dvojici Carol-Lupesková. Konečný verdikt nad nimi přineslo léto 1940. Ztrátou severní Transylvánie, Besarábie a Bukoviny byl stát během několika měsíců zbaven třetiny území a šesti milionů obyvatel, z nichž polovina byla rumunského původu; a hlavním objektem hněvu se stal král, jenž se předtím příliš často zapřísahal „nevydat ani píď“. Nepomohlo, že rehabilitoval Železnou gardu a zbavil Židy občanských práv. Gardisté na něj i Lupeskovou uspořádali hon, z něhož unikli v září 1940 jen návratem do exilu. Zatímco trůn byl dán zpět Michalovi, moc převzal duumvirát – z vězení nedávno propuštěný, kamarile nepřátelský generál Ion Antonescu a vůdce gardistů Horia Sima.

Načas se zdálo, že Rumunsko, vyhlášené 14. září „národním legionářským státem“ s Železnou gardou jako jedinou politickou stranou, se stane fašistickou diktaturou extrémního typu. V řadě měst se odehrály krvavé scény odplaty za „noc vampírů“. Za oběť padlo i několik politiků starého režimu – mezi nimi historik Iorga –, ale především mnoho Židů. Ukázal se však podstatný rozdíl mezi ideologickými stereotypy a skutečnými zájmy velkých diktátorů, v tomto případě Hitlera.

Tomu velmi záleželo na hladkých dodávkách ropy (což měla také zajistit přítomnost německého letectva a protiletadlového dělostřelectva k ochraně rafinerií v Ploješti) a šířeji na poli-

---

[120] Jejich oficiální název byl „Legie archanděla Michaela“ a odtud i obvyklé přízvisko „legionáři“.

[121] P. D. Quinlan, „Lupescu: Romania's Grey Eminence“, *East European Quarterly*, 1994, čís. 1, str. 101; V. Tismaneanu – D. Pavel, „Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revisited“, *East European Politics and Societies*, sv. 8 (Fall 1994), sv. 3, str. 402ff. Podrobně viz R. Ioanid, *The Sword of Archangel: Fascist Ideology in Romania*, New York 1990; L. Watts, *Romanian Cassandra: Ion Antonescu and the Struggle for Reform, 1916–1941,* Boulder, Col. 1993.

tické stabilitě. Podobně jako *Šípové kříže* v Maďarsku, *Železné gardy* se mu hodily jako prostředek nátlaku na starou elitu, nechtěl však, aby Rumunsko destabilizovala vláda luzy.[122] Antonescu byl povzbuzen, aby s *ultras* skoncoval. Po těžkých pouličních bojích v Bukurešti (21.–23. ledna 1941) byly gardy znovu zahnány do podzemí a „legionářský stát" nahrazen standardním pravicovým autoritativním režimem. Antonescu se nejen cítil Hitlerovi zavázán. Viděl před sebou jedinou cestu k národní rehabilitaci: nahradit územní ztráty na západě a jihu mnohem většími zisky na východě, na severním pobřeží Černého moře s Oděsou („Transistrie"). Ochotně se proto připojil k německému tažení, což jeho zemi stálo životy 300 000 vojáků.[123]

9. Konec námluv

Stalin hrál o čas potřebný k válečným přípravám a nechtěl Hitlera dráždit neplněním přijatých závazků o dodávkách surovin a potravin. Zároveň však nemínil jen přihlížet, jak se geopolitická mapa bude měnit ve prospěch Osy. S tím, jak vznikala nová, výhodnější sovětská hranice, směřoval i k uskutečnění starých ruských imperiálních snů.

Měsíc po uzavření paktu Ribbentrop-Molotov byl Ankaře předložen požadavek, totožný s klíčovým bodem zahraničněpolitického programu carského Petrohradu, tj. „otevření cesty do teplých moří". Konvence o Úžinách (Bospor a Dardanely), podepsaná v roce 1936 v Montreux, dávala Turecku právo zakázat v případě mezinárodního konfliktu nebo jeho hrozby průjezd válečných lodí. Nyní měla být modifikována tak, aby se na kontrole této vodní tepny „rovnoprávně podílel" i SSSR. Jak se potom ukázalo v rozhodujícím momentu sovětsko-nacistických vztahů, za Molotovovy návštěvy v Berlíně v listopadu 1940 se tento požadavek stal i jedním z hlavních důvodů roztržky.

Berlín navrhl, aby obsahem listopadových jednání bylo rozšíření Paktu tří (27. září podepsaného Německem, Itálií a Japonskem) o Sovětský svaz. Stalin se s Molotovem před berlín-

---

[122] Na legionářském dobrodružství se podílel Heydrich a za to ho stihl *führerův* výbuch zloby. Totéž se opakovalo v roce 1942, kdy Sima utekl z německé internace do Itálie. Tentokráte dostal vedle Heydricha své i Himmler a Ribbentrop dělal všechno, aby z toho pro sebe těžil. (Schellenberg, *cit. dílo*, str. 178–179; podrobně A. Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*, Stuttgart 1965.)

[123] Vzhledem k ostré rumunské postkomunistické debatě na téma „Maršál Antonescu – zločinec či vlastenec?" uveďme nejdůležitější:
(1) Uznává se, že Antonescu čelil posilování německých pozic v ekonomice. Staral se, aby průmysl a obchod byly v „národních rukou", v žádném podniku nesmělo patřit více než 50 % akcií cizincům a Němci museli platit své dluhy ve zlatě.
(2) Není jednotného názoru na Antonescovu „židovskou politiku". Jedni zdůrazňují, že Židé byli za vyvlastněný majetek kompenzováni (byť i jen symbolicky), nikdy nebyli Němcům vydáni do koncentračních táborů a těm, kdož zaplatili 200 000 lei, bylo povoleno vystěhování. Druzí ale zdůrazňují, že nepotrestal lidi odpovědné za velký pogrom v Jassech (červen–červenec 1941), při němž byly tisíce Židů zavražděny. Židovské obyvatelstvo z oblastí připojených v letech 1940–1941 k SSSR držel v táborech. A také mu kladou za spoluvinu smrt Židů, zavražděných rumunským četnictvem a *Volksdeutsche* na sovětském území.
(3) Po Stalingradu Antonescu dlouho vzdoroval střízlivým hlasům, které žádaly uzavření separátního míru. (Přehledně viz M. Temple, „The Politization of History: Marshal Antonescu and Romania", *East European Politics and Societies*, sv. 10 (Fall 1996), čís. 3, str. 457ff. Podrobně R. Ioanid, *The Holocaust in Romania*, Chicago 2000; M. Sebastian, *Journal 1935–1944*, London 2000.)

skou cestou dohodl, že účast v paktu – předpokládaném „Paktu čtyř" – podmíní (a) souhlasem se zřízením sovětské válečné základny v Úžinách a (b) uznáním Turecka a Bulharska za součást sovětské zájmové sféry. Po prvním dnu rozhovorů (12. listopadu) byl komisař optimistický. Hlásil, že „Hitler má velký zájem na dosažení dohody a jeho snaha posílit přátelství se SSSR cestou (vymezení) sfér vlivu je zřejmá", a toto bude i obsahem následujícího rozhovoru, kde mají být stanoveny podmínky sovětského partnerství. Stalin jej tedy zplnomocnil, aby příslušnou smlouvu podepsal, ale opakoval, že uznání sovětské hegemonie v Turecku – a také ve Finsku – má být zkouškou německé dobré vůle.

Tak daleko však Hitler nechtěl jít. (a) Po okupaci Norska a Dánska hodlal pro svou říši zajistit alespoň nepřímou kontrolu zbytku Skandinávie a jejích zdrojů strategických surovin (švédské železné a finské niklové rudy), a proto i řekl „ne" Molotovovým finským nárokům. Jak to upřesnil Ribbentrop, právo volných rukou dané před „zimní válkou" skončilo moskevským mírem. (b) Sovětské nároky na výlučnou pozici v Úžinách, Turecku a Bulharsku považoval za přemrštěnou strategickou cenu. Mluvčí Berlína nabídli jen společný německo-sovětský protektorát v Turecku a volné ruce Moskvě „na jih od linie Batumi–Baku", k Perskému zálivu a pak všeobecně v „indickém směru". Tedy navrhovali vlastně totéž, co Napoleon před rokem 1812 Alexandru I. A co car tehdy odmítl jako „příliš málo", bylo nyní příliš málo i Molotovovi. Německý záznam z rozhovorů shrnul jeho stanovisko takto: „Sovětské členství v Paktu tří se mu z principiálního hlediska jevilo jako plně přijatelné, pokud by Sovětský svaz byl rovnoprávným partnerem, nikoliv pasivním subjektem." Ve stejném duchu se nesl i Molotovův závěrečný rozhovor s Ribbentropem. Protože se konal za britského náletu v protileteckém krytu, na Němcovo ujištění, že „Anglie je vyřízena", odvětil Rus ironicky: „Tak proč musíme sedět tady?" Berlínské rozmluvy skončily jen úmluvou, že rozhraničení sfér vlivu se dojedná na příští Ribbentropově návštěvě v Moskvě.[124]

V Kremlu s pokračováním dialogu rozhodně počítali. Svědčí o tom Molotovova nóta z 25. listopadu, v níž byly sovětské požadavky skloubeny s nabídkami, které v Berlíně učinili Hitler a Ribbentrop. Kreml přijímal návrh na uzavření Paktu čtyř, jen stanovil podmínky „rovnoprávnějšího partnerství":

(1) Německé jednotky budou okamžitě staženy z Finska, které podle dohod z roku 1939 patří do zájmové sféry Sovětského svazu. (2) Bezpečnost SSSR v Úžinách bude do několika měsíců zajištěna sovětsko-bulharským paktem o vzájemné pomoci ... a zřízením základny sovětských pozemních a námořních sil v dosahu Bosporu a Dardanel... (3) Oblast na jih od Batumi a Baku ve všeobecném směru k Perskému zálivu bude uznána za centrum aspirací SSSR.

V tomto smyslu měl být také pozměněn text tajných protokolů. Především – odmítne-li Turecko připojit se k Paktu čtyř, Německo, Itálie a SSSR sáhnou k „patřičným vojenským a diplomatickým krokům".[125]

Dimitrovovy deníky ukazují, jak vážně *vožď* myslel svůj kurz. Když si Bulhar stěžoval na ochotu Sofie přidat se k Ose, Stalin mu odsekl: „My nejen nenamítáme, aby se Bulharsko připojilo k Paktu tří, ale i my se připojíme." A později jej poučoval, jak pro něj národní zájmy znamenají všechno a zatuchlý „proletářský internacionalismus" *Kominterny* nic. „Nyní

---

[124] *DGFP–D*, sv. 11–12, dok. 638; *SDFP*, sv. 3, str. 449, 482 passim; „Pojezdka Molotova v Berlin v nojabrje 1940 g. ", *Novaja i novějšaja istorija*, 1993, čís. 5, str. 64ff. Cf. i Zubok–Pleshakov, *cit. dílo*, str. 78–79.
[125] *SDFP*, sv. 3, str. 477–478.

vystupují do popředí národní zájmy každé (komunistické) strany... Nedržte se toho, co bylo včera... Z hlediska byrokratických zájmů (*Kominterny*) se to může zdát nepřijatelné, ale tyto zájmy rozhodují.“ Musíme se opírat o „zdravý, správně pojatý nacionalismus... Odrodilecký kosmopolitismus, který odmítá zdravé nacionální city, ideu vlasti ... jen připravuje půdu pro verbování agentů nepřítele“.[126]

Kremlem s nadějemi očekávaný nový sovětsko-nacistický *summit* se však již nekonal. Hitler, který až do Molotovovy návštěvy váhal, zda se má soustředit na válku s Velkou Británií nebo se obrátit na východ, se definitivně rozhodl.[127] Rus mu ukázal, řekl, kam směřují kremelské plány, nezbylo už „ani manželství z rozumu“. Dne 18. prosince podepsal direktivu čís. 21 („plán Barbarossa“), začínající slovy: „*Wehrmacht* musí být připraven, aby ještě před ukončením války s Anglií rozdrtil sovětské Rusko v bleskové kampani.“

Stalin, ač dobře znal ruskou historii, špatně interpretoval viditelnou „napoleonskou paralelu“. Z toho, že odlišný postup obou zemí na Balkáně vyvolával třenice – což se odráželo i ve výměně podrážděných nót mezi Moskvou a Berlínem –, odmítl vyvodit příslušné závěry: „Balkánské události nemění nic na naší pozici, zaujaté ve věci imperialistické války i ve vztahu k oběma bojujícím kapitalistickým skupinám. Německou expanzi na Balkán neschvalujeme, ale to neznamená, že bychom se odvraceli od paktu s Německem a přikláněli se na stranu Anglie. Naši lidé, kteří tak myslí, nechápou samostatnou roli a moc Sovětského svazu.“[128] Vyjádřeno jinak, Stalin spoléhal na Hitlerův strategický realismus, nevěřil, že by podstoupil riziko války na dvou frontách. Přinejmenším nepočítal s německým napadením v nejbližší době. Naopak, i když lze sotva věřit spekulaci, že on sám zamýšlel někdy v létě 1941 udeřit jako první,[129] v jeho kalkulacích jistě existoval scénář – „půjde-li všechno dobře, využijeme války k vlastní ozbrojené akci“.

V předvečer „Barbarossy“

V Berlíně plánovali začátek východní kampaně na jaro 1941. Ještě na konci roku 1940 vznikla však nečekaná komplikace v podobě neúměrných Mussoliniho ambicí a jejich důsledků. Ve výroční den fašistického „pochodu na Řím“, 28. listopadu, napadla Itálie Řecko. Oče-

---

[126] Dimitrov, *cit. dílo*, str. 202–203.
Již 21. dubna začali Dimitrov, Togliatti a Thorez jako „disciplinovaní komunisté“ připravovat rozpuštění výkonného orgánu *Kominterny*, „Exekutivy Komunistické internacionály“ (*EKI*). Napadení SSSR na tom v zásadě nic nezměnilo. *Kominterna* neměla „otevřeně vystupovat“, jediným úkolem sekretariátu *EKI* se stalo „všestranně pomáhat sovětským orgánům“. Zahraniční funkcionáře evakuovali do Ufy, a když se směli do Moskvy vrátit, Stalin je dlouho ignoroval. Dimitrova, který se mu vnucoval ke komunisticky „vážným rozhovorům“, v lednu 1943 telefonicky odbyl: „Když mám trochu volného času, buď se prostě svalím a spím, nebo se věnuji zábavě, ne vážným věcem.“ (*Tamtéž*, str. 350.)

[127] Na počátku července náčelník generálního štábu Halder, „předvídaje změnu kurzu“, předložil soubor vojenských požadavků, které „Rusko přinutí, aby uznalo německé dominující postavení v Evropě“. A 31. července, na poradě s představiteli armády, již Hitler formuloval své strategické představy takto: „S tím, jak bude smeteno Rusko, budou otřeseny poslední anglické naděje... Čím dříve bude Rusko vyřízeno, tím lépe... Začneme-li v květnu 1941, budeme mít pět měsíců na vykonání díla.“ (Ch. Burdick – H. A. Jacobsen /eds./, *The Halder War Diary, 1939–1942*, London 1988, str. 241–245, 292–320 passim; Kershaw, *cit. dílo*, str. 304–308, 332–337.)

[128] Dimitrov, *cit. dílo*, str. 227–234.

[129] Shrneme nejdůležitější argumenty, uváděné stoupenci teorie „Moskva plánovala první úder“:
(a) I po popravě hlavního propagátora ofenzivní vojenské doktríny, Tuchačevského, zůstala doktrína